

میراد مکتبہ عربی

درس نظامی میں علم صرف سے متعلق ایک بنیادی رسالہ
حسن کو کتب عربیہ درسیہ میں خشتِ اول کا درجہ حاصل ہے

مکتبہ عربیہ
کراچی - پاکستان

میرا مکتبہ حبیب

دَرِشِ نِظَامِی میں علم صرف سے متعلق ایک بنیادی رسالہ
حسن کو مکتب عرب بہ درسیہ میں خشتِ اول کا درجہ حاصل ہے

طبعة جدیدة صحیفة ملونة

اسم الكتاب : **مِيزَانُ الْمَشْعَبِ**

عدد الصفحات : **64**

السعر : **35** روبية

الطبعة الأولى : **١٤٣٢ھ / ٢٠١١ء**

اسم الناشر : **مکتبۃ البشری**

جمعية شودهري محمد علي الخيرية (مسجلة)

Z-3، اوورسيز بنکلوز، جلستان جوهر، کراتشي. پاکستان

الهاتف : **+92-21-34541739, +92-21-37740738**

الفاکس : **+92-21-34023113**

الموقع على الإنترنت : **www.maktaba-tul-bushra.com.pk**

www.ibnabbasaisha.edu.pk

البريد الإلكتروني : **al-bushra@cyber.net.pk**

يطلب من : **مکتبۃ البشری، کراتشي. پاکستان +92-321-2196170**

مکتبۃ الحرمین، اردو بازار، لاهور. +92-321-4399313

المصباح، ٦١ - اردو بازار، لاهور. +92-42-7124656, 7223210

بک لینڈ، سٹی پلازہ کالج روڈ، راولپنڈی. +92-51-5773341, 5557926

دار الإخلاص، نزد قصہ خوانی بازار، پشاور. +92-91-2567539

مکتبۃ رشیدیة، سرکی روڈ، کوئٹہ. +92-333-7825484

وأيضاً يوجد عند جميع المكتبات المشهورة

فہرست مضامین

صفحہ	موضوع	صفحہ	موضوع
۲۱	امر بانون ثقیلہ و خفیفہ	۵	فعل ماضی .....
۲۲	بحث نہی، قاعدہ بنائے نہی	۶	مستقبل و حال .....
۲۳	نہی بانون ثقیلہ و خفیفہ	۷	فعل ماضی معروف و مجہول .....
۲۵	اسم فاعل و مفعول، قاعدہ بنائے اسم فاعل ...	۸	ماضی منفی معروف .....
۲۶	اسم ظرف و اسم آلہ، قاعدہ بنائے اسم ظرف ..	۹	فوائد نافعہ، ماضی قریب و بعید .....
۲۷	اسم آلہ و اسم تفضیل، قاعدہ بنائے اسم آلہ	۱۰	فعل مضارع، علامات مضارع .....
	منشعب	۱۱	فعل مضارع معروف و مجہول .....
	مقدمہ	۱۲	مضارع منفی معروف .....
۲۹	بحث ثلاثی و رباعی	۱۳	مضارع منفی بـ "لن" .....
۳۰	ثلاثی مجرد، مطرد باب اول	۱۵	مضارع منفی بـ "لم" .....
۳۱	مطرد باب دوم و سوم	۱۶	بحث لام تاکید بانون تاکید .....
۳۳	مطرد باب چہارم	۱۷	نون ثقیلہ و نون خفیفہ .....
۳۴	مطرد باب پنجم	۱۹	بحث امر، قاعدہ بنائے امر .....
۳۵	شاذ باب اول	۲۰	امر معروف و مجہول .....
۳۶	شاذ باب دوم		
۳۷	شاذ باب سوم		

موضوع	صفحة	موضوع	صفحة
ثلاثي مزيد فيه، غير ملحق برباعي	٣٨	باب افعلال وافعللال	٤٩
باب افتعال واستفعال	٣٩	ثلاثي ملحق برباعي، باب فعللة وفعللة	٥٠
باب انفعال وافعلال	٤٠	باب فوعلة وفعولة	٥١
باب افعيال	٤١	فيعلة وفعية	٥٢
باب افعياعل وافعوال	٤٢	باب فعلاة	٥٣
باب افاعل وافعل	٤٣	باب تفعّل وتفعّل وتفعّل	٥٤
باب افعال	٤٤	باب تفعلة وتفعول	٥٥
باب تفعيل وتفعّل	٤٥	باب تفعول وتفعيل	٥٦
باب مفاعلة	٤٦	باب تفعّل وافعلال	٥٧
رباعي مجرد، باب تفاعل وفعله	٤٧	باب افعللاء	٥٨
رباعي مزيد فيه، باب تفعّل	٤٨	منشعب منظوم	٥٩

بسم الله الرحمن الرحيم

الحمد لله رب العالمين، والعاقبة للمتقين، والصلاة على رسوله محمد وآله وأصحابه أجمعين.

بداں - أسعدك الله تعالى في الدارين - کہ جملہ افعال متصرفہ برسہ گونه است: ماضی و مستقبل و حال، و ہر چہ جزایں سہ چیز است متفرع ست ہم ازیں سہ، ایما ماضی فعلے را گویند کہ .....
یعنی ماضی و مستقبل و حال یعنی برائندہ

الحمد لله: [جمیع ستائش ثابت ست مرخدائے را کہ پرودگار عالمیان ست.] چوں کہ در حدیث شریف آمده است کہ "کل أمر ذي بال لم يبدأ باسم الله"، وفي الأخرى: "بالحمد لله"، فهو أبتَر" یعنی ہر امر صاحب شان کہ ابتداء کردہ نشود در ال با سَم خدا یا بجمہ او، پس آں دُم بریدہ و ناتمام ست، لہذا مصنف رحمہ اللہ برائے متابعتِ آں کتاب خود بہ بسم اللہ والحمد للہ آغاز کرد. (مولوی محمد عسکری قنوجی)

والعاقبة: و نکوئی آخرت ثابت ست برائے متقیان. **للمتقين:** یعنی ثابت است برائے متقین. سوال: متقی چیست؟ جواب: المتقي من اتقى من الشرك والمعاصي. **والصلاة:** [و رحمت کلمہ نازل باد بر رسول خدا کہ اسم او محمد صلی اللہ علیہ وسلم است و بر آل و اصحاب آں ہمگناں رضی اللہ عنہم] و صلوة بمعنی رحمت ست اگر منسوب بخدائے تعالی باشد، و بہ معنی دعا ست اگر منسوب باشد بہ بندگان خدا، و بمعنی استغفار است اگر منسوب باشد بملائکہ، و بہ معنی تسبیح و تہلیل است چوں منسوب باشد بہ وحوش و طیور.

وآله: مراد از آل جگر گوشہ مصطفی صلی اللہ علیہ وسلم اند. (قنوجی) **و أصحابه:** و از اصحاب مراد آں مؤمنان اند کہ صحبتِ نبی صلی اللہ علیہ وسلم دریافته، و با ایمان وفات یافته باشند. **بداں:** بداں امر ست از دانستن و خطابے عام مر ہر مخاطب را، و غرض ازیں ہو شیار کردن تا بیدار شدہ بدانند آنچه با او گفته می شود. **أسعدك الله:** نیک بخت کند ترا خدائے برتر در دو جہاں.

الدارين: سوال: "في الدارين" گفت، "في الكونين" چرا نہ گفت؟ جواب: کونین عام ست دنیا و آخرت و زمین و آسمان را، و درینجا مراد خاص است ای دنیا و آخرت. (ازت) **افعال:** افعال جمع فعل و آں آنست کہ یکے از ازمنہ ثلاثہ یعنی ماضی و مستقبل و حال تعلق دارد، و فعل متصرف در اصطلاح اہل صرف آنرا گویند کہ از مصدرش ماضی و مضارع و امر و نہی و غیرہ صیغائے بر آیند. (قنوجی) **متفرع:** متفرع صیغۂ اسم فاعل است از باب تفرع بمعنی بر آمدن از چیزے و آنانکہ مفعول گویند اختراع است. (احمد یوسف) **ایما ماضی:** سوال: ماضی را در ذکر چہرا مقدم کرد؟ جواب: زیرا کہ زمانہ اش مقدم است.

بزمانہ گذشتہ تعلق دارد، و آخر او مبنی باشد بر فتح قلت حُرُوفُهُ أَوْ كَثُرَتْ مگر بعارض، چوں:
 فَعَلَ فَعِلَ فَعُلَ فَعَلَلَ چوں: ضَرَبَ سَمِعَ كَرَّمَ بَعَثَ. اما ^{انی بنا کرده شده باشد} ^{کم باشد حروف آں یا بسیار} مستقبل فعلی را گویند کہ بزمانہ آئندہ
 تعلق دارد، و آخر او مرفوع باشد مگر بعارض، چوں: يَفْعَلُ يَفْعَلُ يَفْعَلُ يَفْعَلُ ^{شدیدہ آں یک مرد} ^{ایں ہمہ موزوں بہ اند} چوں يَضْرِبُ
 يَسْمَعُ يَكْرُمُ يُبْعَثُ. اما حال فعلی را گویند کہ بزمانہ موجودہ تعلق دارد، و صیغہ حال ہیچو صیغہ
 استقبال است، و از ہر یکے از یں ماضی و مضارع چہار دہ کلمہ بیروں می آیند، سہ از اں مرند کر غائب
^{یعنی در تلفظ مانند یفعل} راست، و سہ از اں مر مؤنث غائب راست، و سہ از اں مر مذکر حاضر راست، و سہ از اں مر
 مؤنث حاضر راست، و دو از اں مر حکایت نفس متکلم راست در اول صیغہ و حدان حکایت نفس
 متکلم مذکر و مؤنث یکساں است، .....
 بروزن فعلان جمع واحد است

مبنی: یعنی آخرش از داخل شدن عوامل مختلفہ متغیر نشود، و آنچه خلاف ایں ست معرب است، شعر:

مبنی آں باشد کہ ماند برقرار معرب آں باشد کہ گردد بار بار

(حکیم محمد عسکری)

فتح: زیرا کہ فتح اخف الحركات است. **بعارض:** یعنی در یں صورت مبنی بر فتح نہ باشد چنانکہ در فَعَلُوا برعایت و او آخرش مضموم شد.
فَعَلَ: یعنی کرد آں یک مرد در زمانہ گذشتہ بحث فعل ماضی معروف. **فَعَلَلَ:** فعلل مثال رابع ماضی رباعی مجردست.

کرم: بزرگ شد آں یک مرد. **مرفوع:** باید دانست کہ مصنف رحمہ اللہ در بیان حرکت ماضی فتح گفت نہ نصب ایں جا مرفوع گفت نہ
 مضموم؛ زیرا کہ ماضی مبنی است و مضارع معرب است و رفع و نصب و جر مخصوص بالقاب معرب اند و ضمہ و فتح و کسرہ مشترک در ہر دو.

مگر بعارض: یعنی آخر او از دخول عوامل ناصب و جازم متغیر شود. **يفعل:** میکند خواهد کرد آں یک مرد. **يَضْرِبُ:** میزند خواهد زد
 آں یک مرد. **يَسْمَعُ:** می شنود و خواهد شنید. **يَكْرُمُ:** بزرگ می شود و بزرگ خواهد شد. **يُبْعَثُ:** می برانگیزد و خواهد برانگیخت.

صیغہ: صیغہ در اصطلاح اہل صرف عبارت است از ہیأتے کہ حاصل شود کلمہ را بسبب ترتیب حروف مع حرکات و سکنات.

مضارع: مضارع فعلی ست کہ دلالت کند بر حالات باقتران زمانہ حال و آئندہ چوں یضرب ای میزند یا خواهد زد.

مرند کر: لفظ "مر" بمعنی خاص برائے افادہ حصر و تخصیص است، لیکن در اینجا زائد است صرف برائے تحسین. (مولوی محمد عسکری)

غائب: یعنی واحد و تشنیہ و جمع. **مؤنث:** یعنی واحد و تشنیہ و جمع. **حاضر:** یعنی واحد و تشنیہ و جمع.

حاضر: یعنی واحد و تشنیہ و جمع. **یکساں:** مثلاً فعلت کہ برائے مذکر است و برائے مؤنث نیز.

و در دوم صیغہ حکایت نفس متکلم تشنیہ و جمع مذکر و مؤنث نیز یکساں است، و ہر یکے ازیں ماضی و مضارع بردونہ گونه است: معروف و مجهول، و ہر یکے ازیں نیز بردو گونه است: اثبات و نفی۔
 یعنی بردو نوع است

بحث اثبات فعل ماضی معروف

فَعَلَ	فَعَلَا	فَعَلُوا	فَعَلْتَ	فَعَلْنَا	فَعَلْتُمْ	فَعَلْتُمْ
فَعَلْتُ	فَعَلْتُمْ	فَعَلْتُمْ	فَعَلْتُمْ	فَعَلْتُمْ	فَعَلْتُمْ	فَعَلْتُمْ

فصل

ایں ہمہ کہ گفتہ شد بحث اثبات فعل ماضی معروف بود، چوں خواہی کہ مجهول بنا کنی، فائے فعل را ضمہ کن، و عین فعل را کسرہ دہ در دو حال، و لام کلمہ را بر حالت خود بگذار تا ماضی مجهول گردد۔
 اگر نباشد والا بحالت خود بگذار

معروف: [لیکن امر چنان نشود؛ زیرا کہ او مجهول نیابد. (قنوجی)] معروف آن فعل است کہ منسوب شود بفاعل جلی یا خفی نحو: سعد اللہ و یسعد. (محمد عسکری قنوجی) **مجهول:** و فعل مجهول آن است کہ چنان نہ بود، بلکہ منسوب باشد بمفعول جلی یا خفی نحو: صنع العالم و یصنع. (مولوی محمد عسکری قنوجی) **اثبات:** سوال: مثبت چیست، و منفی چیست؟ جواب: مثبت فعلی معنی مصدری آن منسوب الیہ مقارن و ثابت باشد چوں: ضرب زید یعنی زد زید، و منفی مخالف ایں نحو: ما ضرب زید ای نزد زید. (ازت) **فعل:** کرد آن یک مرد زمانہ گذشتہ صیغہ واحد مذکر غائب بحث اثبات فعل ماضی معروف. **فَعَلَا:** کردند آن دو مرد.

فَعَلُوا: کردند آن ہمہ مرداں. **فَعَلْتَ:** کرد آن یک زن ایں. **فَعَلْنَا:** کردند آن دو زناں ایں. **فَعَلْتُمْ:** کردی تو یک مرد ایں. **فَعَلْتُمْ:** کردید شما دو مرد ایں. **فَعَلْتُمْ:** کردید شما ہمہ مرداں ایں. **فَعَلْتُمْ:** کردی تو یک زن ایں. **فَعَلْتُمْ:** کردید شما دو زناں ایں. **فَعَلْتُمْ:** کردید شما ہمہ زناں ایں. **فَعَلْتُمْ:** کردم من یک مرد یا یک زن صیغہ واحد مذکر و مؤنث. **فَعَلْنَا:** کردیم ما دو مرد یا دو زن یا ہمہ مرداں یا ہمہ زناں در زماں گذشتہ صیغہ تشنیہ و جمع مذکر و مؤنث حکایت نفس متکلم مع الغیر.

فصل: در لغت بمعنی جدا کردن است، و از آوردن ایں لفظ اشارہ است بایں کہ ایں بحث از ما قبلش جداگانہ است. (من قنوجی) **کسرہ:** یعنی اگر مضموم باشد یا مفتوح، لیکن اگر خود مکسور باشد پس حاجت کسرہ ثانی نیست نحو: حسب. (مولوی محمد عسکری)

بحث اثبات فعل ماضی مجهول

فُعِلَ	فُعِلَا	فُعِلَتْ	فُعِلْتَا	فُعِلْنَ	فُعِلْتِ
فُعِلْتُمَا	فُعِلْتُمْ	فُعِلْتِ	فُعِلْتُمَا	فُعِلْتُنَّ	فُعِلْنَا

فصل

ایں ہمہ کہ گفتہ شد بحث اثبات فعل ماضی مجهول بود، چوں خواہی کہ نفی بنا کنی مائے نفی در اول او در آرتا ماضی منفی گردد و مائے نفی در لفظ ماضی ہیج عمل نکند، چنانچہ بود ہمہ راں طریق باشد لیکن عمل در معنی کند یعنی مثبت را بمعنی منفی گراند.

بحث نفی فعل ماضی معروف

مَا فَعَلَ	مَا فَعَلَا	مَا فَعَلَتْ	مَا فَعَلْتَا	مَا فَعَلْنَ	مَا فَعَلْتِ
------------	-------------	--------------	---------------	--------------	--------------

بحث اثبات: بحث مثبت را بر منفی چہر مقدم کردند؟ زیرا کہ مثبت اصل است و منفی فرع وے، و ایں قاعدہ مسلمہ است کہ اصل بر فروع خویش مقدم باشد، لہذا مقدم گشت. (عسکری قنوجی) **فُعِلَ:** کردہ شد آں یک مرد در زمانہ گذشتہ صیغہ واحد مذکر غائب بحث اثبات فعل ماضی مجهول. **فُعِلَا:** کردہ شدند آں دو مرد اِخ. **فُعِلُوا:** کردہ شدند آں ہمہ مرداں اِخ. **فُعِلَتْ:** کردہ شد آں یک زن اِخ. **فُعِلْتَا:** کردہ شدید شاد و زناں. **فُعِلْنَ:** کردہ شدند آں ہمہ زناں اِخ. **فُعِلْتِ:** کردہ شدی تو یک مرد. **فُعِلْتُمَا:** کردہ شدید شاد و مرداں اِخ. **فُعِلْتُمْ:** کردہ شدید شاد ہما مرداں اِخ. **فُعِلْتِ:** کردہ شدی تو یک زن اِخ. **فُعِلْتُمَا:** کردہ شدید شاد و زناں. **فُعِلْتُنَّ:** کردہ شدند شاد ہما زناں. **فُعِلْتُ:** کردہ شدم من یک مرد یا یک زن. **فُعِلْنَا:** کردہ شدیم ما دو مرد یا دو زن یا ہمہ مرداں یا ہمہ زناں اِخ. **نفی بنا کنی:** یعنی ماضی منفی بنا کنی. **در اول:** یعنی در اول فعل ماضی. **ماضی منفی:** چنانکہ از کلمہ "ما" حاصل میشود، ہیچناں از کلمہ "لا" حاصل می شود، لیکن ایں کمتر است. (قنوجی) **ہیج عمل:** چنانکہ مَا فَعَلَ نہ کرد آں یک مرد در زمانہ گذشتہ صیغہ واحد مذکر غائب بحث نفی فعل ماضی معروف اکنوں "ما" در فعل سوائے معنی منفی ہیج تغیر نکرده است، فافہم. (محمد حسین ہزاروی) **در معنی:** و در دخول "لا" بر ماضی سہ شرط ست (۱) تکرار آں بر ماضی دیگر نحو: ﴿فَلَا صَدَقَ وَلَا صَلَّى﴾ (القیامۃ: ۳۱) (۲) یادہ محل دعا واقع شود چوں: اَلَا لَا بَارَكَ اللَّهُ فِي سَهِيل. (۳) یادہ جواب قسم چوں: تَاللّٰهِ لَأَعَذَّبَهُمْ بَعْدَهَا سَقَرًا. **معنی منفی:** یعنی معنی نفی در معنی البتہ تغیر پیدا کند، و چوں ایں قول متضمن سوال بود کہ عمل او در معنی چیست جواب داد =

مَا فَعَلْتُمْ	مَا فَعَلْتِ	مَا فَعَلْتُمَا	مَا فَعَلْتُنَّ	مَا فَعَلْتُ	مَا فَعَلْنَا
----------------	--------------	-----------------	-----------------	--------------	---------------

فوائد نافعہ

ایں ہمہ کہ گفتہ شد بحث ماضی مطلق بود، چوں خواہی کہ ماضی قریب یا بعید یا استمراری و غیرہ بنا کنی، پس اگر لفظ "قَدْ" بر ماضی مطلق داخل کنی ماضی قریب گردد چوں: قَدْ ضَرَبَ، و اگر لفظ "كَانَ" داخل کنی ماضی بعید شود نحو: كَانَ ضَرَبَ و اگر آں را بر مضارع داخل کنی ماضی استمراری گردد، چوں كَانَ يَفْعَلُ، و اگر بر ماضی مطلق لفظ لَعَلَّمَا در آری ماضی احتمالی گردد نحو: لَعَلَّمَا فَعَلَ، و همچنان اگر بجائے لَعَلَّمَا لَفْظَ لَيْتَمَا داخل کنی ماضی تمنائی گردد چوں: لَيْتَمَا ضَرَبَ، باید دانست کہ از ہر یک انہما چہارہ صیغہ برمی آیند، چنانکہ در ماضی مطلق گذشت.

= مصنف رحمہ اللہ بقول خود یعنی ثبت راجح (قنوجی) **مَا فَعَلَ**: نہ کرد آں یک مرد در زمانہ گذشتہ صیغہ واحد مذکر غائب بحث اثبات فعل ماضی معروف. **مَا فَعَلَا**: نکردند آں دو مرداں. **مَا فَعَلُوا**: نکردند آں ہمہ مرداں. **مَا فَعَلْتَ**: نہ کرد آں یک زن. **مَا فَعَلْتَا**: نکردند آں دو زناں. **مَا فَعَلْنِ**: نکردند آں ہمہ زناں. **مَا فَعَلْتِ**: نکردی تو یک مرد. **مَا فَعَلْتُمَا**: نکردید شما دو مرداں. **مَا فَعَلْتُمْ**: نکردید شما ہمہ مرداں. **مَا فَعَلْتِ**: نکردی تو یک زن. **مَا فَعَلْتُمَا**: نکردی شما دو زناں. **مَا فَعَلْتُنَّ**: نکردید شما ہمہ زناں. **مَا فَعَلْتُ**: نکردم من یک مرد یا یک زن. **مَا فَعَلْنَا**: نکردیم ما دو مرد یا دو زن یا ہمہ مرداں یا ہمہ زناں. **ماضی مطلق**: آنچہ دلالت کند بے قید بر زمانہ گذشتہ، و آں را در اصطلاح اہل صرف ماضی مطلق گویند. (من قنوجی) **ماضی قریب**: تعریفات لہنا بر حاشیہ مکتوب است. **ماضی قریب گردد**: ماضی قریب آں است کہ دلالت کند بر زمانہ گذشتہ کہ قریب بحال باشد. **ماضی بعید**: ماضی بعید آں است کہ دلالت کند بر زمانہ گذشتہ کہ بعید شود از حال. **ماضی استمراری**: آنکہ دلالت کند بر زمانہ گذشتہ علی الدوام، آں را ماضی استمراری نام نہادند. (مولوی محمد عسکری) **ماضی احتمالی**: ماضی احتمالی آں است کہ بر زمانہ گذشتہ علی سبیل التردد دلالت کند. **ماضی تمنائی**: ماضی تمنائی آں است کہ دلالت کند بر زمانہ گذشتہ علی سبیل التمني. **انہما**: یعنی ماضی قریب و بعید و استمراری و غیرہ. **ماضی مطلق**: پس ازین حساب جملہ صیغائے ماضی سہ صدوسی و شش گردیدند.

فصل

ایں ہمہ کہ گفتہ شد بحث فعل ماضی بود، چوں خواہی کہ مضارع بنا کنی، یکے را از علامتہائے ^{یعنی فعل مضارع} مضارع در اول او آر، و آخر او ضمہ کن، و علامت مضارع چہار حرف اند: الف و تاء و یاء و نون کہ ^{اسے در اول فعل ماضی} مجموع وے آتین باشد، الف وحدان حکایت نفس متکلم راست، و تاء برائے ہشت کلمہ است، سہ ^{یعنی لفظ آتین} ازاں مر مذکر حاضر راست، و سہ ازاں مر مؤنث حاضر راست، و دو ازاں مر واحد و تشنیہ مؤنث غائب راست، و یاء برائے چہار کلمہ راست، سہ ازاں مر مذکر غائب راست، و یکے مر جمع مؤنث راست، و نون برائے تشنیہ و جمع حکایت متکلم مذکر و مؤنث ست، و در ہفت محل نون ^{یعنی یفعلن} اعرابی را در آر، ^{یعنی نفعل (قنوجی)}

مضارع: سوال: بعد ذکر ماضی چرا ذکر مضارع نمود؟ جواب: زیرا کہ ماضی اصل است و مضارع فرع وے، چرا کہ مضارع ماخوذ است از ماضی، و اصل بر فرع خویش مقدم مے باشد، لہذا او را مقدم کرد. **علامتہائے:** سوال: علامت چرا گویند؟ جواب: علامت آنرا گویند کہ با او شناختہ شود چیزے، و مضارع بدخول یکے از حروف آتین شناختہ می شود. (از بتیان)

در اول: و تخصیص اول ازاں جہت است کہ اگر در آخر می آوردند، در بعضی امور ملتبس بصیغہ ماضی می شدند، در بعضی بر زبان آن ثقل مے آید. (از منہج) **و علامت مضارع:** بعضی بجائے لفظ "علامت" لفظ "حروف" گفتہ اند؛ زیرا کہ اینہا بر اسم نیز داخل مے شود، و علامت بمعنی خاصہ است، چوں کہ ایں حروف در اسماء و افعال ہر دو یافتہ مے شود، لہذا خاصہ فعل مضارع نباشد، بلکہ عام اند برائے ہر دو. (عسکری قنوجی) **آتین:** و آتین صیغہ ماضی غائب ست از اتیان بمعنی آمدن کہ مصدر ست از باب ضرب یضرب.

الف: یعنی الف علامت آن فعل مضارع است کہ برائے وحدان حکایت نفس متکلم مے باشد مثل أفعَل. **تاء:** یعنی تاء علامت ہشت صیغہ است. **حاضر راست:** یعنی تفعَل و تفعَلان کہ واحد و تشنیہ مؤنث غائب است. **یاء:** سوال: یاء برائے غائب چرا مقرر شد؟ جواب: یاء از اوسط مخارج است، و غائب نیز متوسط ست یعنی ذکر او دائر است میان متکلم و مخاطب. (از ت)

نون اعرابی: [یعنی آن نون کہ بدل اعراب است.] سوال: نون اعرابی در آخر مستقبل چرا آوردند؟ جواب: نون اعرابی بدل اعراب ست، و محل اعراب آخر کلمہ ست. سوال: محل اعراب آخر کلمہ چرا شد؟ جواب: زیرا کہ اعراب دال ست بر صفت کلمہ فاعلیت یا مفعولیت، مثلاً صفت رار تہ بعدیت است از موصوف، لہذا اعراب بر آخر کلمہ آورده شد. (از ت)

چهار تشنیه که نون اعرابی درینا مکسور باشد، و دو جمع مذکر غائب، و یکے واحد مؤنث حاضر که نون اعرابی درینا مفتوح باشد، و نون جمع مؤنث، چنانکه در ماضی آید، همچنان در مضارع نیز آید.

ای فعلون تفعلون   ای تفعلین   ای در فعل ماضی   یعنی در فعل مضارع

بحث اثبات فعل مضارع معروف

يَفْعَلُ	يَفْعَلَانِ	يَفْعَلُونَ	تَفْعَلُ	تَفْعَلَانِ	تَفْعَلُونَ
تَفْعَلَانِ	تَفْعَلُونَ	تَفْعَلَيْنِ	تَفْعَلَانِ	تَفْعَلْنَ	أَفْعَلُ
تَفْعَلُ	تَفْعَلَانِ	تَفْعَلُونَ	تَفْعَلُ	تَفْعَلَانِ	تَفْعَلُونَ

فصل

ایں همه کہ گفته شد بحث اثبات فعل مضارع معروف بود، چوں خواهی کہ مضارع مجهول بنا کنی، علامت مضارع را ضمہ ده، و عین کلمہ را فتح .....
 کہ الف و تاء و نون است

چهار تشنیه: [أي يفعلا تفعلا تفعلا تفعلا] سوال: در چهار تشنیه چرا نون مکسور باشد؟ جواب (۱): چونکہ ما قبل نون الف ست، پس نون محتمل ہر اعراب ست، و قاعدہ: الساکن إذا حرك حرك بالكسر مرخ کسرہ گردید، لہذا کسرا دادند. جواب (۲): و نیز کسرہ متوسط است میان فتح و ضمہ، و تشنیه متوسط است میان واحد و جمع، پس دادن متوسط بمتوسط اولی ست. جواب (۳): و نیز بسبب مشابہت با تشنیه اسم چوں: رَجُلَانِ. **نون اعرابی:** یعنی آن نون کہ بدل اعراب است.

يَفْعَلُ: می کند و خواهد کرد آن یک مرد در زمانہ حال و استقبال صیغہ واحد مذکر غائب بحث اثبات فعل مضارع معروف. (ت)

يَفْعَلَانِ: می کنند و خواهند کرد آن دو مرد. **يَفْعَلُونَ:** می کنند و خواهید کرد آن ہمہ مردان. **تَفْعَلُ:** می کند و خواهد کرد آن یک زن.

تَفْعَلَانِ: می کنند و خواهید کرد آن دو زنان. **يَفْعَلْنَ:** می کنند و خواهند کرد آن ہمہ زنان. **تَفْعَلُ:** می کنی و خواهی کرد تو یک مرد.

تَفْعَلَانِ: می کنید و خواهید کرد شما دو مرد. **تَفْعَلُونَ:** می کنید و خواهید کرد شما ہمہ مردان. **تَفْعَلَيْنِ:** می کنی و خواهی کرد تو یک زن.

تَفْعَلَانِ: می کنید و خواهید کرد شما دو زن. **تَفْعَلْنَ:** می کنید و خواهید کرد شما ہمہ زنان. **أَفْعَلُ:** می کنم یا خواہم کرد من یک مرد یا یک زن. **نَفْعَلُ:** می کنیم و خواهیم کرد ما دو مرد یا دو زن یا ہمہ مردان یا ہمہ زنان.

علامت مضارع: سوال: در مضارع مجهول علامت مضارع را چرا ضمہ دادند؟ جواب: ضمہ بمناسبت ماضی مجهول داده شد. **فتح:** سوال: عین کلمہ را فتح چرا دادند؟ جواب: تا ضمہ اول با فتح عین معتدل شود؛ زیرا چہ مضارع ثقیل ست از ماضی، بسبب زیادتی حروف اتین، پس لحاظ اعتدال ضرور است. و بعضی از صرفیاں نوشته اند کہ صیغہ یفعل مثل فعل است در حرکات و سکانات، و بریں وزن کلمہ =

در دو حال، ولام کلمہ را بر حالت خود بگذار، تا مضارع مجهول گردد.

بحث اثبات فعل مضارع مجهول

يُفَعِّلُ	يُفَعِّلَانِ	يُفَعِّلُونَ	تُفَعِّلُ	تُفَعِّلَانِ	تُفَعِّلُونَ	يُفَعِّلْنَ
تُفَعِّلَانِ	تُفَعِّلُونَ	تُفَعِّلِينَ	تُفَعِّلَانِ	تُفَعِّلْنَ	أُفَعِّلُ	تُفَعِّلُ

فصل

ایں ہمہ کہ گفتہ شد بحث اثبات فعل مضارع مجهول بود، چوں خواہی کہ نفی بـ "لا" بنا کنی، لائے نفی در اول او در آر، لائے نفی در لفظ ہیج عمل نکند، چنانکہ بود ہمیراں طریق باشد، لیکن عمل در معنی کند، یعنی مثبت را بمعنی منفی گردانند.

بحث نفی فعل مضارع معروف

لَا يَفَعِّلُ	لَا يَفَعِّلَانِ	لَا يَفَعِّلُونَ	لَا تَفَعِّلُ	لَا تَفَعِّلَانِ	لَا تَفَعِّلُونَ	لَا يَفَعِّلْنَ
---------------	------------------	------------------	---------------	------------------	------------------	-----------------

= در عرب نیامد و الا نادرا، پس ایں وزن غیر معقول باشد، و مجهول ہم غیر معقول است، لهذا اختیار کردہ شد. (از تہیان)
دو حال: اگر مضموم باشد یا مکسور، و اگر مفتوح باشد بدستور باقی ماند. (منہ قنوجی) **بگذار:** زیرا کہ ضمہ ضروری است مگر بعارض.
یُفَعِّلُ: کردہ می شود و کردہ خواہد شد آں یکت مرد در زمانہ حال و استقبال صیغہ واحد مذکر غائب بحث اثبات فعل مضارع مجهول، و قس البواقی علی هذا. **نفی بـ "لا":** سوال: بحث لائے نفی را بعد بحث مثبت چرا ذکر کرد؟ جواب: زیرا چہ منفی فرع مثبت است. (ت)
در اول: سوال: لائے نفی را در اول فعل مضارع چرا می آرند؟ جواب: تا از ابتدائے کلام سامع آگاہ شود کہ ایں کلام منفی است. (ت)
نفی در لفظ: سوال: نفی مضارع ہم چنانکہ از کلمہ "لا" حاصل می شود از کلمہ "ما" ہم می شود نحو: ﴿وَمَا يُضِلُّ بِهِ إِلَّا الْفَاسِقِينَ﴾ (البقرہ: ۲۶) پس وجہ تخصیص ذکر لائے نفی چیست؟ جواب: کثرت استعمال لائے نفی بر فعل مضارع بہ نسبت مائے نفی. (منہ)
بود ہمیراں: ای لفظ مضارع قبل دخول لائے نفی. (منہ)

در معنی: و ہر گاہ خلجان می شد کہ در معنی ہم ہیج عمل نہ کردہ است چرا کہ معنی فعل مضارع ہم چنانکہ بود باقی می ماند، و نفی از کلمہ "لا" مستفاد می شود. جواب داو مصنف بقول خود، یعنی فعل مضارع مثبت را ایلخ. (منہ) **لَا يَفَعِّلُ:** نمی کند و نخواہد کرد آں یکت مرد در زمان حال و استقبال صیغہ واحد مذکر غائب بحث نفی فعل مضارع معروف، و قس البواقی علی هذا.

لَا تَفْعَلَانِ	لَا تَفْعَلُونَ	لَا تَفْعَلَيْنِ	لَا تَفْعَلَانِ	لَا تَفْعَلْنَ	لَا أَفْعَلُ	لَا تَفْعَلُ
-----------------	-----------------	------------------	-----------------	----------------	--------------	--------------

بحث نفی فعل مضارع مجهول

لَا يُفْعَلُ	لَا يُفْعَلَانِ	لَا يُفْعَلُونَ	لَا تُفْعَلُ	لَا تُفْعَلَانِ	لَا يُفْعَلْنَ	لَا تُفْعَلُ
لَا تُفْعَلَانِ	لَا تُفْعَلُونَ	لَا تُفْعَلَيْنِ	لَا تُفْعَلَانِ	لَا تُفْعَلْنَ	لَا أَفْعَلُ	لَا تَفْعَلُ

فصل

ایں ہمہ کہ گفتہ شد بحث نفی فعل مضارع بـ "لا" بود، چوں خواہی کہ نفی تاکید بـ "لن" بنا کنی، "لن" در اول فعل مضارع در آر، و ایں نفی را نفی تاکید بـ "لن" گویند، و آن در فعل مستقبل در پنج محل نصب کند، و آن پنج محل ایں است: واحد مذکر غائب، واحد مؤنث غائب، واحد مذکر حاضر، و دو صیغہ حکایت نفس متکلم، و در ہفت محل اعرابی راسا قط گرداند، چہار تشنیہ، و دو جمع مذکر غائب و حاضر، و یکے واحد مؤنث حاضر، و در دو کلمہ یعنی جمع مؤنث غائب و حاضر در لفظ ہیج عمل نہ کند،

لَا يُفْعَلُ: کردہ نمی شود و نخواہد شد آن یکت مرد در زمان حال و استقبال صیغہ واحد مذکر غائب بحث نفی فعل مضارع مجهول. (منہ قنوجی) **بـ "لن":** سوال: بحث نفی بـ "لن" را چرا از بحث نفی بـ "لا" در ذکر مؤخر کرد؟ جواب: زیرا چہ لائے نفی تغیرے در لفظ نمی دہد و "لن" متغیر می سازد، و آنچه تغیرے نہد و بحال خود باقی دارد اشرف است. (ت) **نصب کند:** [اگر در آخر الف نباشد چوں: لن بخشی] سوال: "لن" چرا فعل مستقبل را نصب کند؟ جواب: وجہ: اُن بفتح ہمزہ کہ از حروف ناصبہ فعل مستقبل اصل ست و "لن" مشابہ او است از حروف و حرکت و سکون و معنی استقبال، پس بمشابہت آن "لن" نیز نصب کند. (ت)

ساقط گرداند: سوال: "لن" نون اعرابی را چرا ساقط کند؟ جواب: زیرا چہ نون اعرابی بدل رفع ست، و ہر گاہ کہ "لن" رفع را ساقط کردہ نصب می سازد نون اعرابی را کہ بدل آن است ہم ساقط خواہد کرد. (ت) **چہار تشنیہ:** [یفعلان تفعلان تفعلا ن. یعنی تشنیہ مذکر غائب و تشنیہ مؤنث غائب و تشنیہ مذکر حاضر و تشنیہ مؤنث حاضر. **عمل نہ کند:** زیراں کہ آخر آن دو صیغہ ضمیر نون جمع است، و آن بینی ست، و لہذا تغیر نمی شود.

و"لن" مضارع را بمعنی مستقبل منفی گردانند.

بحث نفی تاکید بـ "لن" در فعل مستقبل معروف

لَنْ يَفْعَلَ	لَنْ يَفْعَلَا	لَنْ يَفْعَلُوا	لَنْ تَفْعَلَ	لَنْ تَفْعَلَا	لَنْ تَفْعَلُوا	لَنْ يَفْعَلَنَّ	لَنْ يَفْعَلَنَّا	لَنْ يَفْعَلُوْا
لَنْ تَفْعَلَا	لَنْ تَفْعَلُوا	لَنْ تَفْعَلِي	لَنْ تَفْعَلَا	لَنْ تَفْعَلَنَّا	لَنْ تَفْعَلُوْا	لَنْ تَفْعَلَنَّ	لَنْ تَفْعَلَنَّا	لَنْ تَفْعَلُوْا

بحث نفی تاکید بـ "لن" در فعل مستقبل مجهول

لَنْ يُفْعَلَ	لَنْ يُفْعَلَا	لَنْ يُفْعَلُوا	لَنْ تُفْعَلَ	لَنْ تُفْعَلَا	لَنْ تُفْعَلُوا	لَنْ يُفْعَلَنَّ	لَنْ يُفْعَلَنَّا	لَنْ يُفْعَلُوْا
لَنْ تُفْعَلَا	لَنْ تُفْعَلُوا	لَنْ تُفْعَلِي	لَنْ تُفْعَلَا	لَنْ تُفْعَلَنَّا	لَنْ تُفْعَلُوْا	لَنْ تُفْعَلَنَّ	لَنْ تُفْعَلَنَّا	لَنْ تُفْعَلُوْا

فصل

ایں ہمہ کہ گفتہ شد بحث نفی تاکید بـ "لن" در فعل مستقبل بود، چوں .....

ولن مضارع: نزد بعضی "لن" موضوع است برائے تاکید نفی مستقبل، و برائے مطلق نفی مستقبل، و نزد بعضی برائے تاکید نفی مستقبل است، بدلیل قول او تعالیٰ: ﴿إِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا وَمَاتُوا وَهُمْ كُفَّارٌ فَلَنْ يُّقْبَلَ مِنْ أَحَدِهِمْ...﴾ (آل عمران: ۹۱)، و می توان گفت کہ تاکید عدم قبول زرمذ کور از جائے دیگر مستفاد باشد، نہ ازیں آیت، و اگر آں برائے تاکید نفی مستقبل آید تخصیص "الیوم" در قول او تعالیٰ: ﴿فَلَنْ أَكَلِمَ الْيَوْمَ يَنْسِيَ﴾ (مریم: ۲۶) درست نخواهد شد، فتاامل، و بعضی براں اند کہ "لن" موضوع است برائے نفی مستقبل، گاہے در تاکید مستعمل است، و گاہے در تاکید (ت)

مستقبل منفی گردانند: زیرا کہ آخر آں دو صیغہ ضمیر نون جمع است و آن مبنی است و لهذا تغیر نمی شود، و معنی حال در فعل مضارع باقی نماند. **لَنْ يَفْعَلَ:** ہرگز نخواہد کرد آں یک مرد در زمان استقبال صیغہ واحد مذکر غائب بحث نفی بـ "لن" در فعل مستقبل معروف. **لَنْ نَفْعَلَ:** معانی آں صیغہ از ما تقدم ظاهر اند. **لَنْ يُفْعَلَ:** ہرگز نکرده خواہد شد آں یک مرد در زمان استقبال صیغہ واحد مذکر غائب بحث نفی تاکید بـ "لن" در فعل مستقبل مجهول. **لَنْ تُفْعَلَ:** معنی ایں صیغہ را حاجت بیان نیست.

خواہی کہ نفی جحد بـ "لم" بنا کنی، "لم" در اول فعل مضارع در آر، و ایں را نفی جحد بہ "لم" می گویند، و "لم" در فعل مضارع در پنج محل جزم کند اگر در آخر او حرف علت نباشد، و اگر باشد ساقط گرداند
 چوں: لَمْ يَدْخُلْ وَلَمْ يَرَمْ وَلَمْ يَخْشَ وحروف علت سه است: واو والف ویاء کہ مجموعہ وی وای باشد، پنج محل ایں ست: واحد مذکر غائب واحد مؤنث غائب واحد مذکر حاضر، و دو کلمہ حکایت نفس متکلم، و در ہفت محل نون اعرابی را ساقط گرداند، چہار تشنیہ و دو جمع مذکر غائب و حاضر، و یکے واحد مؤنث حاضر، و در دو محل در لفظ ہیج عمل نکند، و آں دو محل ایں است: جمع مؤنث ....

خواہی: سوال: بمصنف رحمہ اللہ "لن" را بہ بحث "لم" چرا مقدم کرد؟ جواب: زیرا چہ "لن" آخر فعل مضارع را از حرکت باز نہ داشت، بخلاف "لم" کہ از حرکت باز داشت، و آخر را جزم کرد، و نیز "لن" تغیر زمانہ نکرد، و "لم" زمانہ متغیر ساخت، پس اشریت "لن" راست. (مولوی عسکری) **در اول:** سوال: "لم" در اول فعل مضارع چرا آورده شد؟ جواب: تا سامع بر وقت بدو تکلم بفہمید کہ ایں نفی جحد بـ "لم" است. (ت) **بہ "لم":** "لم" حرفی است مستقل لیکن فراء اصلش "لا" گفتہ، و مے گوید کہ میم بدل از الف است إلا ہیج دلیلے بریں قول ندارد، واللہ اعلم. (منہ)

می گویند: سوال: ایں نفی را نفی جحد بـ "لم" چرا نامیدند؟ جواب: جحد بفتح اول و سکون ثانی بمعنی دانستہ انکار کردن ست. کذا فی "الصراح"، چوں ماضی متحقق الوقوع است پس معنیش را گویا دانستہ انکار کردن است، اما جحد بضم و بفتحتین پس بمعنی قلت غیر ست بمعنی انکار، کذا فی "القاموس" و "منتہی الارب"، و آنچه شارح میرزا علی بر جندی بفتحتین نقل کردہ، مخالف اکثر کتب معتبرہ است، اما صاحب "منتخب" مے نویسد: جحد بالفتح و بالضم انکار کردن ست بدانستگی.

سہ است: سوال: ایں سہ حروف را علت چرا نامیدند؟ جواب: زیرا چہ ایں حروف قبول اعلال مے کنند از حذف و ابدال و اسکان، پس تغیر را را ہے است دریں حروف ہیجو علیل کہ تغیر مزاجی دارد، و نیز علت بالکسر بمعنی بیماری است، کذا فی "الصراح" و وقت بیماری مجموعہ ازیں سہ حروف وائے از زبان مریض بیروں مے آید، شاعرے گوید شعر:

حرف علت نام کردم واو والف ویاے را ہر کردار وے رسد ناچار گوید وائے را

وای: سوال: مجموعہ ایں سہ حروف سوائے وائے دیگر ہم متصور بود، چوں اوی ویاے، پس چرا مصنف رحمہ اللہ وائے را خاص نمود؟ جواب: تا اشارہ باشد بوجہ تشبیہ کہ کلمہ از زبان علیل بیروں مے آید نہ مجموعات دیگر. (ش) **یخس:** مثال الف نہ ترسید آں یکٹ مرد. **ہیج عمل:** زیرا کہ ایں نون علامت جمع مؤنث و ضمیر فاعل ست، و نیز ایں کہ ایں ہر دو نون مبنی ہستند. (منہ قنوجی)

غائب و حاضر، و در همه کلمات عمل در معنی کند، یعنی صیغه فعل مضارع را بمعنی ماضی منفی گردانند.

بحث نفی جحد بـ "لم" در فعل مستقبل معروف

لَمْ يَفْعَلْ	لَمْ يَفْعَلَا	لَمْ يَفْعَلُوا	لَمْ تَفْعَلْ	لَمْ تَفْعَلَا	لَمْ تَفْعَلُوا	لَمْ يَفْعَلْنَ
لَمْ تَفْعَلَا	لَمْ تَفْعَلُوا	لَمْ تَفْعَلِي	لَمْ تَفْعَلَا	لَمْ تَفْعَلَا	لَمْ تَفْعَلَا	لَمْ أَفْعَلْ

بحث نفی جحد بـ "لم" در فعل مستقبل مجهول

لَمْ يُفْعَلْ	لَمْ يُفْعَلَا	لَمْ يُفْعَلُوا	لَمْ تُفْعَلْ	لَمْ تُفْعَلَا	لَمْ تُفْعَلُوا	لَمْ يُفْعَلْنَ
لَمْ تُفْعَلَا	لَمْ تُفْعَلُوا	لَمْ تُفْعَلِي	لَمْ تُفْعَلَا	لَمْ تُفْعَلَا	لَمْ تُفْعَلَا	لَمْ أُفْعَلْ

فصل

ایں همه کہ گفته شد بحث نفی جحد بلم در مستقبل بود، چون خواهی کہ لام تاکید بانون تاکید بنا کنی، لام تاکید در اول فعل مستقبل در آر، ونون تاکید در آخر او زیاده کن، ولام تاکید همیشه مفتوح باشد، .....
 ای آخر مستقبل

منفی گردانند: سوال: "لم" مستقبل را چرا بماضی منفی گردانند؟ جواب: "لم" مشابہت دارد بہ ان شرطیہ؛ زیرا کہ ہر دو عامل جازم اند، و حرف شرط ماضی را بمعنی مستقبل گردانند، ہم چنین "لم" مستقبل را بمعنی ماضی گردانند، حملاً للضد علی الضد.

لَمْ يَفْعَلْ: ای نہ کرد آں یک مرد در زمانہ گذشتہ صیغہ واحد مذکر غائب بحث نفی جحد بـ "لم" در فعل مستقبل معروف، وفس البواقی علی هذا. (منہ) **لَمْ يُفْعَلْ:** کردہ شد آں یک مرد در زمانہ گذشتہ صیغہ واحد مذکر بحث نفی جحد بـ "لم" در فعل مستقبل مجهول. **لَمْ تُفْعَلْ:** معانی این صیغہ ظاہر اند. **لام تاکید:** لامیکہ افادہ معنی تاکید نماید، و مجرد باشد از معنی حالیہ؛ زیرا چہ اگر معنی حال داشتہ باشد پس اجتماعش بانون تاکید کہ معنی استقبال پیدا میسازد دشوار است. (ش) **نون تاکید:** اے نونیکہ افادہ معنی تاکید نماید. **در اول:** سوال: مصنف **لَمْ** "در اول مستقبل" گفت "در اول مضارع" چرانہ گفت؟ جواب: برای تنبیہ بر این معنی کہ ہنگام دخول لام تاکید ونون تاکید محض معنی استقبال گرفتہ می شود. **مفتوح باشد:** زیرا کہ فتحہ اخف حرکات است از حرکات ثلثہ.

و نون تاکید دو نون است یکے نون ثقیلہ دوم نون خفیفہ، و نون ثقیلہ نون مشد را گویند،
 و نون خفیفہ نون ساکن را گویند، و نون ثقیلہ در چہارہ کلمہ در آید، و نون خفیفہ در ہشت کلمہ در
 آید، و ما قبل نون ثقیلہ در پنج محل مفتوح باشد، و آن پنج محل ایس است: واحد مذکر غائب و واحد
 مؤنث غائب و واحد مذکر حاضر، و دو صیغہ حکایت نفس متکلم، و در شش محل ما قبل نون ثقیلہ
 الف باشد، چہار تشنیہ و دو جمع مؤنث غائب و حاضر، در یں دو محل الف فاصل در آید، و در جمع
 مذکر غائب و حاضر و او دور کردہ شود، ما قبل او ضمہ گذاشتہ شود، تا دلالت کند بر حذف واو، و از
 صیغہ واحد مؤنث حاضر یا دور کردہ شود، ما قبل او کسرہ گذاشتہ آید، تا دلالت کند بر حذف یاء،
 و نون ثقیلہ در شش محل مکسور باشد، و آن شش محل همانست کہ در الف در می آید، و در باقی
 ہشت محل مفتوح، و نون خفیفہ در محلیکہ الف باشد ورنہ نیاید، .....

دو نون است: ہر دو نون در افادہ معنی تاکید مستقبل برابر اند، مگر اکثر کوفیاں نون ثقیلہ را اصل و نون خفیفہ را فرع آں سے
 پندارند، و بصریاں ہر یکے را اصل میدانند، و نزد بعضے در نون ثقیلہ تاکید زائد است بہ نسبت نون خفیفہ. (ت)
نون ثقیلہ: سوال: نون مشد را ثقیلہ چرا گویند؟ جواب: زیرا چہ مشد باعتبار آنکہ دو حرف در ویک جا بہم سے آیند ثقلے وارد.
 (منہ) **مفتوح باشد:** در دو محل مضموم و در یک محل مکسور، و در شش محل ساکن چنانچہ سے آید. (منہ) **پنج محل:** سوال: ما قبل
 نون ثقیلہ را در یں پنج محل ساکن چرانہ کردند؟ جواب: تا اجتماع ساکنین علی غیر حدہ لازم نیاید. (ت)
الف فاصل: حاجت الف فاصل آوردن چیست؟ جواب: تا اجتماع سے نون زائد لازم نیاید، یکے نون جمع دوم نون ثقیلہ کہ بمنزلہ
 دو نون است؛ زیرا چہ اجتماع سے نون زائد مکروہ است. سوال: وَلَيَكُونَنَّ سے نون جمع شدند؟ جواب: ہر سے نون زائد نیستند، بلکہ
 اول اصلی است. سوال: الف را برائے فصل چرا خاص کردند؟ جواب: بوجہ خفت آں. **حاضر:** واو دور کردہ شود بجهت لزوم
 اجتماع ساکنین میان واو جمع و نون مدغم. **حذف واو:** قولہ: بر حذف واو: سوال: در اینجا حذف فاعل لازم آید؛ زیرا چہ واو ضمیر
 فاعل است و ایں ممنوع است؟ جواب: ضمہ قائم مقام آں موجود است، و ایں چنین حذف درست است.
نون ثقیلہ: ای جائیکہ پس الف افتد. **باقی ہشت:** یعنی واحد مذکر غائب و جمع مذکر غائب، و واحد مؤنث غائب، و واحد مذکر
 حاضر، و جمع آں و واحد مؤنث حاضر، و ہر دو صیغہ حکایت نفس متکلم. **محلیکہ الف:** و آن ہشت محل است. **در نیاید:** سوال: در یں
 شش محل نون خفیفہ چرانہ سے آید؟ جواب: بسبب لزوم اجتماع ساکنین علی غیر حدہ میان الف و نون خفیفہ.

و در باقی محل بیاید، و نون اعرابی بانون تاکید جمع نشود.

بحث لام تاکید بانون تاکید ثقیله در فعل مستقبل معروف

لَيَفْعَلَنَّ	لَيَفْعَلَانَّ	لَيَفْعَلُنَّ	لَيَفْعَلَنَّ	لَيَفْعَلَانَّ	لَيَفْعَلُنَّ	لَيَفْعَلَنَّ
لَتَفْعَلَنَّ	لَتَفْعَلَانَّ	لَتَفْعَلُنَّ	لَتَفْعَلَنَّ	لَتَفْعَلَانَّ	لَتَفْعَلُنَّ	لَتَفْعَلَنَّ

بحث لام تاکید بانون تاکید ثقیله در فعل مستقبل مجهول

لَيُفْعَلَنَّ	لَيُفْعَلَانَّ	لَيُفْعَلُنَّ	لَيُفْعَلَنَّ	لَيُفْعَلَانَّ	لَيُفْعَلُنَّ	لَيُفْعَلَنَّ
لَتُفْعَلَنَّ	لَتُفْعَلَانَّ	لَتُفْعَلُنَّ	لَتُفْعَلَنَّ	لَتُفْعَلَانَّ	لَتُفْعَلُنَّ	لَتُفْعَلَنَّ

بحث لام تاکید بانون تاکید خفیفه در فعل مستقبل معروف

لَيَفْعَلَنْ	لَيَفْعَلَانْ	لَيَفْعَلُنْ	لَيَفْعَلَنْ	لَيَفْعَلَانْ	لَيَفْعَلُنْ	لَيَفْعَلَنْ
لَتَفْعَلَنْ	لَتَفْعَلَانْ	لَتَفْعَلُنْ	لَتَفْعَلَنْ	لَتَفْعَلَانْ	لَتَفْعَلُنْ	لَتَفْعَلَنْ

بحث لام تاکید بانون تاکید خفیفه در فعل مستقبل مجهول

لَيُفْعَلَنْ	لَيُفْعَلَانْ	لَيُفْعَلُنْ	لَيُفْعَلَنْ	لَيُفْعَلَانْ	لَيُفْعَلُنْ	لَيُفْعَلَنْ
لَتُفْعَلَنْ	لَتُفْعَلَانْ	لَتُفْعَلُنْ	لَتُفْعَلَنْ	لَتُفْعَلَانْ	لَتُفْعَلُنْ	لَتُفْعَلَنْ

بیاید: چرا که مانع نون خفیفه یافته نمی شود. (منه قنوجی) **جمع نشود:** تا اجتماع نونات لازم نیاید، و نیز نون اعرابی بدل اعراب رفع است، و ما قبل نون تاکید مبنی ست، پس جائے اعراب باقی نمانده، لهذا حذف کرده شد. **لَيَفْعَلَنَّ:** هر آئینه هر آئینه خواهد کرد آن یک مرد در زمان مستقبل صیغه واحد مذکر غائب بحث لام تاکید ثقیله در فعل مستقبل معروف.

لَيُفْعَلَنَّ: هر آئینه هر آئینه خواهد شد آن یک مرد در زمان مستقبل صیغه واحد مذکر غائب بحث لام تاکید بانون تاکید ثقیله در فعل مستقبل مجهول، و قس البواقي علی هذا. **لَيَفْعَلَنْ:** هر آئینه هر آئینه خواهد کرد آن یک مرد در زمان مستقبل صیغه واحد مذکر غائب بحث لام تاکید بانون تاکید خفیفه در فعل مستقبل معروف. **لَيُفْعَلَنْ:** هر آئینه هر آئینه خواهد شد آن یک مرد در زمان مستقبل صیغه واحد مذکر غائب بحث لام تاکید بانون تاکید خفیفه در فعل مستقبل مجهول، و الباقی علی هذا.

فصل

ایں ہمہ کہ گفتہ شد بحث فعل مستقبل بانون ثقیلہ و خفیفہ بود، چوں خواہی کہ امر بنا کنی، امر گرفته می شود از فعل مضارع، غائب از غائب، حاضر از حاضر، متکلم از متکلم، معروف از معروف، مجهول از مجهول چوں خواہی کہ امر حاضر معروف بنا کنی، علامت مضارع را حذف کن، بعدہ بنگر کہ متحرک می ماند یا ساکن، اگر متحرک میماند آخر را ساکن کن اگر حرف علت نباشد چوں: از تَعْدَ عَدَّ از تَضَعُ ضَعَّ، و اگر باشد ساقط شود چوں: از ثَقِيَ ق، و اگر ساکن میماند نظر کن در عین کلمہ، اگر عین کلمہ مکسور باشد یا مفتوح ہمزه وصل مکسور در اول او در آر، و آخر را ساکن کن اگر حرف علت نباشد چوں: از تَسْمَعُ اسْمَعُ و از .....

امر بنا کنی: [وآں صیغہ ایت کہ طلب کردہ شود بآں فعل از فاعل.] سوال: تعریف امر چیست؟ جواب: امر لفظی است موضوع برائے طلب فعل، اعم از آنکہ متکلم خود را حالے پندارد یا عاجز یا مساوی. و نزد اہل اصول در امر استعلاء معتبر است، و آنچه بروجہ خضوع باشد اورادعاء گویند، امر بالتساوی التماس است کما ہو مذکور فی المطولات. (منہ)

فعل مضارع: سوال: امر را از فعل مضارع چرا بنائے سازند؟ جواب: بسبب مناسبت استقبالیّت کہ در زمانہ مستقبل استفاد است؛ زیرا چہ امر کردہ نمی شود بچیزے کہ گذشتہ است، چہ دریں امر تکلیف ما لا یطاق است، و ہم چنین کردہ نمی شود بایجاد موجود فی الحال کہ محال است. (ت) **چوں خواہی:** ایں ہمہ بجهت مناسبت میان فرع و اصل. **علامت:** یعنی تاہ را کہ علامت مضارع حاضر است. **حذف:** تا التباس نمی شود مضارع در حال وقف. **ساکن:** چونکہ اصل در افعال بسبب فقدان معانی موجبہ اعراب بناست، و مضارع بسبب مشابہت تامہ با اسم فاعل معرب کردہ شدہ بود، چوں علامت مضارع حذف کردہ شد آں مشابہت تامہ نیز باقی نماندہ، پس باز ہماں بنا عود کرد، و معلوم است کہ اصل در مبنی سکون است، پس ازیں وجہ ساکن کردہ شدہ. (قنوجی)

ساقط: زیرا چہ اگر ساقط نشود، معلوم نخواہد شد کہ ایں سکون بجهت بنائے امر رسیدہ است یا ہماں سکون است کہ از پیشتر حاصل است. (ش) **ہمزہ وصل مکسور:** یعنی بجائے علت مضارع کہ حذف کردہ شد ہمزہ وصل مکسور در آر تا ابتداء بسکون کہ از ممنوعات است لازم نیاید، و ایں ہمزہ را ہمزہ وصل بدیں وجہ گویند کہ ایں ہمزہ ما قبل خود را بما بعد خویش وصل میسازد، و لطف ایں است کہ خود از میان ہر دو بیروں مے آید. **چوں از تسمع اسمع:** چوں خواستند کہ از تَسْمَعُ وَ تَضَرِبُ بنائے امر حاضر معروف سازند، تاہ علامت مضارع را حذف کردند، بعدش سین و ضاد ساکن ماند نظر کردند بر عین کلمہ کہ در تَسْمَعُ مفتوح است و در تَضَرِبُ مکسور است، ہمزہ وصل مکسور در اول کلمہ آوردند و آخر را ساکن کردند، اسْمَعُ وَ اضْرِبْ شد.

تَضْرِبُ اضْرِبْ، واگر باشد ساقط شود چون: از تَرْمِيْ اَرْمِ و از تَخْشِيْ اِحْشِ، واگر عین کلمه مضموم باشد، همزه وصل مضموم در اول او در آر، و آخر را ساکن کن اگر حرف علت نباشد چون: ^{ای بنائے علامت مضارع} از تَنْصُرُ اَنْصُرْ، واگر باشد ساقط شود چون: از تَدْعُوْ اُدْعُ، ^{الدعوة بمعنى خواندن} چون خواهی که امر حاضر مجهول و امر غائب معروف یا مجهول بنا کنی، لام امر مکسور در اول او در آر، و آخر او جزم کن اگر حرف علت نباشد، واگر باشد ساقط شود چون: لِيَدْعُ لِيَرْمِ لِيَخْشِ، ^{ای فعل مضارع} ونون تاکید چنانچه در مضارع می آید در امر نیز می آید، و در امر نون اعرابی هم ساقط شود.

بحث امر حاضر معروف

افْعَلْ	افْعَلَا	افْعَلِيْ	افْعَلُوا	افْعَلِي	افْعَلْنَ
---------	----------	-----------	-----------	----------	-----------

بحث امر حاضر مجهول

لِتُفْعَلْ	لِتُفْعَلَا	لِتُفْعَلِيْ	لِتُفْعَلُوا	لِتُفْعَلِي	لِتُفْعَلْنَ
------------	-------------	--------------	--------------	-------------	--------------

واگر باشد: وصل مکسور نیز از اول یاء و از ثانی الف حرف علت را افکنند. (منه) **همزه وصل مضموم:** همزه وصل مضموم با تاجع عین کلمه در آورند. (منه قنوجی) **چون از تنصر انصر:** [النصرة یاری کردن (قنوجی)] تاء علامت مضارع را حذف کرده مابعدش را ساکن و عین کلمه را مضموم یا قنند همزه وصل مضموم در آورند، و آخر را ساکن کردند، اَنْصُرْ شد. (ت)

ادع: در اصل تَدْعُوْ بود، ضمه بر او و او ثقیل پنداشته حذف کردند، تَدْعُوْ بسکون واو شد، چون بنائے امر حاضر معروف خواستند، تاء علامت مضارع را حذف کردند، و مابعدش را ساکن یا قنند و عین کلمه را مضموم همزه وصل مضموم در اول کلمه در آورند، و آخر او حرف علت شد، قطع شد، اُدْعُ شد. (ت) **لام امر:** سوال: لام امر هر اول کلمه چرا آورند؟ جواب: تا از ابتدائے تکلم معلوم شود که این نوع دیگر است از کلام. سوال: لام امر چرا مکسور باشد؟ جواب: بسبب مشابهت او بلام جاره در اختصا ص عمل، و نیز تا فرق شود در لام امر و لام تاکید. (ت) **امر نون اعرابی:** زیرا چه او بدل اعراب است یا رفع، و هرگاه اعراب وقت بنائے ساقط می شود، و نون اعرابی امر ساقط می شود. (ش) **افعل:** بکن تو یک مرد در زمان آینده صیغه واحد مذکر حاضر بحث امر حاضر معروف. **لتفعل:** باید که کرده شوی تو یک مرد در زمانه آینده صیغه واحد مذکر حاضر مجهول.

بحث امر غائب معروف

لِیَفْعَلْ	لِیَفْعَلَا	لِیَفْعَلُوا	لِتَفْعَلْ	لِتَفْعَلَا	لِیَفْعَلَنْ
------------	-------------	--------------	------------	-------------	--------------

بحث امر غائب مجهول

لِیَفْعَلْ	لِیَفْعَلَا	لِیَفْعَلُوا	لِتَفْعَلْ	لِتَفْعَلَا	لِیَفْعَلَنْ	لِأَفْعَلْ	لِنُفْعَلْ
------------	-------------	--------------	------------	-------------	--------------	------------	------------

بحث امر حاضر معروف بانون ثقیله

اِفْعَلَنَّ	اِفْعَلَانَّ	اِفْعَلُنَّ	اِفْعَلَنَّ	اِفْعَلَانَّ	اِفْعَلُنَّ
-------------	--------------	-------------	-------------	--------------	-------------

بحث امر حاضر مجهول بانون ثقیله

لِتُفْعَلَنَّ	لِتُفْعَلَانَّ	لِتُفْعَلُنَّ	لِتُفْعَلَنَّ	لِتُفْعَلَانَّ	لِتُفْعَلُنَّ
---------------	----------------	---------------	---------------	----------------	---------------

بحث امر غائب معروف بانون ثقیله

لِیَفْعَلَنَّ	لِیَفْعَلَانَّ	لِیَفْعَلُنَّ	لِتُفْعَلَنَّ	لِتُفْعَلَانَّ	لِأَفْعَلَنَّ	لِنُفْعَلَنَّ
---------------	----------------	---------------	---------------	----------------	---------------	---------------

بحث امر غائب مجهول بانون ثقیله

لِیَفْعَلَنَّ	لِیَفْعَلَانَّ	لِیَفْعَلُنَّ	لِتُفْعَلَنَّ	لِتُفْعَلَانَّ	لِأَفْعَلَنَّ	لِنُفْعَلَنَّ
---------------	----------------	---------------	---------------	----------------	---------------	---------------

لِیَفْعَلْ: [باید که بکند آن یک مرد در زمان آینده صیغه واحد مذکر غائب بحث امر غائب معروف.] سوال: علامت مضارع از امر حاضر مجهول چرا حذف نشد؟ جواب: برائے ایں کہ قلیل الاستعمال است، پس زیادت حرف درو مضائقہ نہ دارد.

لِیَفْعَلْ: باید که کرده شود آن یک مرد در زمانه آینده صیغه واحد مذکر غائب بحث امر غائب مجهول.

اِفْعَلَنَّ: ہر آئینہ بکن تو یک مرد در زمانہ استقبال صیغہ واحد مذکر حاضر بحث امر حاضر معروف بانون ثقیله. (منہ)

لِتُفْعَلَنَّ: ہر آئینہ باید کہ کردہ شوی تو یک مرد در زمانہ آینده صیغہ واحد مذکر حاضر بحث امر حاضر مجهول بانون ثقیله. (قنوجی عم فیضہ)

لِیَفْعَلَنَّ: ہر آئینہ باید کہ بکند آن یک مرد در زمانہ آینده صیغہ واحد مذکر غائب بحث امر غائب معروف بانون ثقیله. (قنوجی)

لِیَفْعَلَنَّ: ہر آئینہ باید کہ کردہ شود آن یک مرد در زمانہ آینده صیغہ واحد مذکر غائب بحث امر غائب مجهول بانون ثقیله.

بحث امر حاضر معروف بانون خفیفہ

اَفْعَلْنَ	اَفْعَلُنْ	اَفْعَلِنْ
------------	------------	------------

بحث امر حاضر مجہول بانون خفیفہ

لِتَفْعَلْنَ	لِتَفْعَلُنْ	لِتَفْعَلِنْ
--------------	--------------	--------------

بحث امر غائب معروف بانون خفیفہ

لَيَفْعَلْنَ	لَيَفْعَلُنْ	لَتَفْعَلْنَ	لَاَفْعَلْنَ	لِنَفْعَلْنَ
--------------	--------------	--------------	--------------	--------------

بحث امر غائب مجہول بانون خفیفہ

لَيُفْعَلْنَ	لَيُفْعَلُنْ	لَتُفْعَلْنَ	لَاُفْعَلْنَ	لِنُفْعَلْنَ
--------------	--------------	--------------	--------------	--------------

فصل

ایں ہمہ کہ گفتہ شد بحث امر بود، چوں خواہی کہ نہی بنا کنی پس لائے نہی در اول فعل مستقبل در آر، ولائے نہی در آخر او در پنج محل جزم کند مثل "لم" اگر در آخر او حرف علت نباشد، ....

اَفْعَلْنَ: ہر آئینہ بکن تو یک مرد در زمانہ آئندہ صیغہ واحد مذکر حاضر بحث امر حاضر معروف بانون خفیفہ. **لِتَفْعَلْنَ**: ہر آئینہ باید کہ کردہ شوی تو یک مرد در زمانہ آئندہ صیغہ واحد مذکر حاضر بحث امر حاضر مجہول بانون خفیفہ. **لَيَفْعَلْنَ**: ہر آئینہ باید کہ بکند آں یک مرد در زمانہ آئندہ، صیغہ واحد مذکر غائب بحث امر غائب معروف بانون خفیفہ. (منہ) **لَيُفْعَلْنَ**: ہر آئینہ باید کہ کردہ شود آں یک مرد در زمانہ آئندہ صیغہ واحد مذکر غائب بحث امر حاضر مجہول بانون خفیفہ. **نہی بنا کنی**: [آں فعلی است کہ طلب کردہ شود بآں ترک فعل از فاعل]. سوال: ایں چنینی افعال را نہی چرا نا امیدند؟ جواب: زیرا چہ نہی در لغت بمعنی بازداشتن است از کار و گفتار، کذا فی "الصراح". (منہ) سوال: بحث امر را بر بحث نہی در ذکر چہ مقدم کردند؟ جواب: بر نہی حرف نہی کہ مفید معنی عدم است داخل ست نہ بر امر، و وجودی مقدم ست بر عدمی باعتبار شرف. **پس لائے نہی**: ایں قید احترازی ست برائے اخراج لائے نفی. **محل جزم**: سوال: لائے نہی را چہ جزم کند؟ جواب: لائے نہی مشابہ است بلام امر؛ زیرا چہ لام امر برائے طلب فعل ست، ولائے نہی برائے طلب ترک، پس ہر دو شریک شدند در طلب، لہذا عمل او نمودند قد یکفی بهذا القدر.

واگر باشد ساقط گرداند چوں: لَا تَدْعُ وَلَا تَرْمِ وَلَا تَخْشَ، واز ہفت محل نون اعرابی را ہم دور نماید، و در دو محل در لفظ ہیج عمل نکند، و نون تاکید چنانچہ در مضارع می آید ہمراہ طریق در نہی نیز می آید۔
یعنی در جمع مؤنث غائب و حاضر

بحث نہی حاضر معروف

لَا تَفْعَلُ	لَا تَفْعَلَا	لَا تَفْعَلُوا	لَا تَفْعَلِي	لَا تَفْعَلَا	لَا تَفْعَلْنَ
--------------	---------------	----------------	---------------	---------------	----------------

بحث نہی حاضر مجہول

لَا تُفْعَلُ	لَا تُفْعَلَا	لَا تُفْعَلُوا	لَا تُفْعَلِي	لَا تُفْعَلَا	لَا تُفْعَلْنَ
--------------	---------------	----------------	---------------	---------------	----------------

بحث نہی غائب معروف

لَا يَفْعَلُ	لَا يَفْعَلَا	لَا يَفْعَلُوا	لَا يَفْعَلُ	لَا تَفْعَلَا	لَا يَفْعَلْنَ	لَا أَفْعَلُ	لَا نَفْعَلُ
--------------	---------------	----------------	--------------	---------------	----------------	--------------	--------------

بحث نہی غائب مجہول

لَا يُفْعَلُ	لَا يُفْعَلَا	لَا يُفْعَلُوا	لَا تُفْعَلُ	لَا تُفْعَلَا	لَا يُفْعَلْنَ	لَا أُفْعَلُ	لَا نُفْعَلُ
--------------	---------------	----------------	--------------	---------------	----------------	--------------	--------------

بحث نہی حاضر معروف بانون ثقیلہ

لَا تَفْعَلَنَّ	لَا تَفْعَلَانَّ	لَا تَفْعَلِنَّ	لَا تَفْعَلُنَّ	لَا تَفْعَلَانَّ	لَا تَفْعَلَنَنَّ
-----------------	------------------	-----------------	-----------------	------------------	-------------------

نون اعرابی: چہار تثنیہ و دو جمع مذکر غائب و حاضر و یکے واحد مؤنث حاضر۔ **دور نماید:** زیرا کہ نون اعرابی بدل اعراب رفع ست، و ہر گاہ لائے نہی اعراب را حذف می کند، پس نون اعرابی را ہم دور نماید۔ (محمد عسکری قنوجی) **در نہی:** برائے تاکید طلب ترک فعل۔ **لَا تَفْعَلُ:** ممکن تو یک مرد در زمان آئندہ صیغہ واحد مذکر بحث نہی حاضر معروف، و الباقی علیٰ ہذا۔
لَا تُفْعَلُ: کردہ مشو تو یک مرد در زمان آئندہ صیغہ واحد مذکر بحث نہی حاضر مجہول۔ **لَا يَفْعَلُ:** نہ کند آں یک مرد در زمان آئندہ صیغہ واحد مذکر غائب بحث نہی غائب معروف إلخ۔ **لَا يُفْعَلُ:** کردہ نشود آں یک مرد در زمان آئندہ صیغہ واحد مذکر غائب بحث نہی غائب مجہول۔ **لَا تَفْعَلَنَّ:** زنہار ممکن تو یک مرد در زمان آئندہ صیغہ واحد مذکر حاضر بحث نہی حاضر معروف بانون ثقیلہ، و الباقی علیٰ ہذا۔

بحث نہی حاضر مجهول بانون ثقیلہ

لَا تُفَعِّلَنَّ	لَا تُفَعِّلَنَّ	لَا تُفَعِّلَنَّ	لَا تُفَعِّلَنَّ	لَا تُفَعِّلَنَّ	لَا تُفَعِّلَنَّ
------------------	------------------	------------------	------------------	------------------	------------------

بحث نہی غائب معروف بانون ثقیلہ

لَا يُفَعِّلَنَّ	لَا يُفَعِّلَنَّ	لَا يُفَعِّلَنَّ	لَا يُفَعِّلَنَّ	لَا يُفَعِّلَنَّ	لَا يُفَعِّلَنَّ
لَا نَفَعِّلَنَّ	لَا نَفَعِّلَنَّ	لَا نَفَعِّلَنَّ	لَا نَفَعِّلَنَّ	لَا نَفَعِّلَنَّ	لَا نَفَعِّلَنَّ

بحث نہی غائب مجهول بانون ثقیلہ

لَا يُفَعِّلَنَّ	لَا يُفَعِّلَنَّ	لَا يُفَعِّلَنَّ	لَا يُفَعِّلَنَّ	لَا يُفَعِّلَنَّ	لَا يُفَعِّلَنَّ
لَا أُفَعِّلَنَّ	لَا أُفَعِّلَنَّ	لَا أُفَعِّلَنَّ	لَا أُفَعِّلَنَّ	لَا أُفَعِّلَنَّ	لَا أُفَعِّلَنَّ

بحث نہی حاضر معروف بانون خفیفہ

لَا تَفَعِّلَنَّ	لَا تَفَعِّلَنَّ	لَا تَفَعِّلَنَّ
------------------	------------------	------------------

بحث نہی حاضر مجهول بانون خفیفہ

لَا تُفَعِّلَنَّ	لَا تُفَعِّلَنَّ	لَا تُفَعِّلَنَّ
------------------	------------------	------------------

بحث نہی غائب معروف بانون خفیفہ

لَا يُفَعِّلَنَّ	لَا يُفَعِّلَنَّ	لَا يُفَعِّلَنَّ	لَا يُفَعِّلَنَّ	لَا يُفَعِّلَنَّ
------------------	------------------	------------------	------------------	------------------

لَا تُفَعِّلَنَّ: زہار کردہ مشو تو یک مرد در زمان آئندہ صیغہ واحد مذکر حاضر بحث نہی حاضر مجهول بانون ثقیلہ. لَا يُفَعِّلَنَّ: زہار نہ کند آن یک مرد در زمانہ آئندہ صیغہ واحد مذکر غائب بحث نہی غائب معروف بانون ثقیلہ. (منہ) لَا يُفَعِّلَنَّ: زہار کردہ نشود آن یک مرد در زمان آئندہ صیغہ واحد مذکر غائب بحث نہی غائب مجهول بانون ثقیلہ، والباقی علی ہذا.

لَا تَفَعِّلَنَّ: زہار ممکن تو یک مرد در زمان آئندہ صیغہ واحد مذکر حاضر بحث نہی حاضر معروف بانون خفیفہ. منہ.

لَا تُفَعِّلَنَّ: زہار کردہ مشو تو یک مرد در زمان آئندہ صیغہ واحد مذکر حاضر بحث نہی حاضر مجهول بانون خفیفہ. (منہ)

لَا يُفَعِّلَنَّ: زہار نکند آن یک مرد در زمان آئندہ صیغہ واحد مذکر غائب بحث نہی غائب معروف بانون خفیفہ.

بحث نہی غائب مجہول بانون خفیفہ

لَا يُفْعَلْنَ	لَا يُفْعَلْنَ	لَا تُفْعَلْنَ	لَا أُفْعَلْنَ	لَا نَفْعَلْنَ
----------------	----------------	----------------	----------------	----------------

فصل

ایں ہمہ کہ گفتہ شد بحث نہی بود، چوں خواہی کہ اسم فاعل بنا کنی، اسم فاعل گرفته می شود از فعل مضارع معروف، پس علامت مضارع را حذف کن، بعد از اں فاء کلمہ را فتح ده، و میان فا و عین الف فاعل در آر، و عین کلمہ را کسرہ ده، و لام کلمہ را تنوین زیادہ کن، تا اسم فاعل گردد.

بحث اسم فاعل

فَاعِلٌ	فَاعِلَانِ	فَاعِلُونَ	فَاعِلَةٌ	فَاعِلَتَانِ	فَاعِلَاتٌ
---------	------------	------------	-----------	--------------	------------

فصل

ایں ہمہ کہ گفتہ شد بحث اسم فاعل بود، چوں خواہی کہ اسم مفعول بنا کنی، اسم مفعول ساخته می شود از فعل مضارع مجہول، پس علامت مضارع را حذف کن، بعد از اں میم مفتوح مفعول در اول او در آر،

لَا يُفْعَلْنَ: ز نہار نکرده شود آں یکت مرد در زمان آیندہ صیغہ واحد مذکر غائب بحث نہی غائب مجہول بانون خفیفہ.

اسم فاعل: سوال: تعریف اسم فاعل چیست؟ جواب: اسم فاعل اسمے است کہ مشتق باشد از مضارع، تا دلالت کند بر ذاتے کہ قائم باشد بآں فعل بمعنی حدوث بدون لحاظ تفصیل و زیادت او بر چیز دیگر. **علامت مضارع**: علامت مضارع را بدیں وجہ حذف کردند کہ اسم فاعل مضارع نیست، پس علامتیں نیز درو نخواہد ماند. **کسرہ**: اگر فتحہ باشد یا ضمہ ورنہ بحال خود باید گذاشت.

تنوین زیادہ کن: [زیرا چہ تنوین خاصہ اسم است] تنوین عبارت است از نون ساکن زائد کہ تابع حرکت اخیرہ باشد و در کتابت نیاید. **فاعِلٌ**: کنندہ یکت مرد صیغہ واحد مذکر بحث اسم فاعل، و قس البواقی علی هذا. **اسم مفعول**: اسم مفعول اسمے است کہ مشتق باشد از فعل مضارع مجہول تا دلالت کند بر چیزے کہ بروحدث واقع شود بلا لحاظ تفصیل بر دیگرے.

فعل مضارع: بجهت مناسبت میان ہر دو درینکہ ہر دو منسوب شوند بسوئے مفعول. **میم مفتوح**: سوال: میم را فتح چرا دادند؟ جواب: زیرا چہ فتح اخف الحركات است. **در اول**: اے بجائے علامت مضارع.

وعین کلمہ راضمہ وہ، ومیان عین ولام واو مفعول در آر، ولام کلمہ راتنویں وہ، تا اسم مفعول گردد۔
زیرا چہ تنوین خاصہ اسم است

بحث اسم مفعول

مَفْعُولٌ	مَفْعُولَانِ	مَفْعُولُونَ	مَفْعُولَةٌ	مَفْعُولَتَانِ	مَفْعُولَاتٌ
-----------	--------------	--------------	-------------	----------------	--------------

تمتہ در بیان اسم ظرف واسم آلہ واسم تفضیل

فصل

چوں خواهی کہ اسم ظرفِ زمان و مکان بنا کنی، علامت مضارع را حذف کن، و میم مفتوح در اول او
یعنی یکے از حروف تہجی در آر، و عین کلمہ رافتحہ وہ اگر مضموم باشد، ورنہ بحالش بگذار، ولام کلمہ راتنویں ملحق کن، تا اسم
بسیب خفت فتح زمان و مکان گردد۔
بجائے علامت مضارع
زیرا کہ تنوین خاصہ اسم است

بحث اسم ظرف

مَفْعَلٌ	مَفْعَلَانِ	مَفَاعِلُ
----------	-------------	-----------

ضمہ وہ: اگر مفتوح باشد یا مکسور، ورنہ بحال خود بگذارند۔ **در آر:** مراد از آوردن واو مفعول پیدا کردن واو است؛ زیرا کہ مفعول
 بضم عین در کلام قوم بدون تاء یافته نشد، لہذا ضمہ عین کلمہ را اشباع کردند واو پیدا شد۔ (ش) **مَفْعُولٌ:** کرده شد یک مرد صیغہ
 واحد مذکر بحث اسم مفعول۔ **اسم ظرف:** سوال: تعریف اسم ظرف چیست؟ جواب: اسمی است کہ ساختہ شود از فعل مضارع،
 تا دلالت کند بر زمان وقوع حادثہ یا مکان وقوع حادثہ۔ (ت)

مکان: باید دانست کہ ظرف بر دو نوع است: ۱۔ ظرف زمان ۲۔ ظرف مکان۔ ظرف زمان آنست کہ بجواب سوال "متی" واقع
 شود مثلاً متى الصوم أي في رمضان، و ظرف مکان آنست کہ بجواب سوال أين واقع شود چوں أين الأسد أي في
 الصحراء۔ **علامت مضارع:** سوال: ظرف از فعل مضارع چرایی گیرند؟ جواب: برای مناسبت میان ہر دو در حرکات
 و سکنات۔ **میم مفتوح:** سوال: باز دیاد میم مفتوح موجب التباس با مصدر میمی گشت، پس چرا میم راز لک کردند؟ جواب: التباس
 میمی بجهت قلت مصدر میمی جائز داشتہ شد۔ **مَفْعَلٌ:** یکٹ جائے کردن و یکٹ زمانہ کردن صیغہ واحد بحث اسم ظرف۔

فصل

ایں ہمہ کہ گفتہ شد بحث اسم ظرف بود، چوں خواہی کہ اسم آلہ بنا کنی، علامت مضارع را حذف کن و میم مکسور در اول او در آر، و عین کلمہ را فتحہ دہ اگر مفتوح نباشد، و لام کلمہ را تنوین ملحق ساز، تا اسم آلہ گردد، و اگر بعد عین کلمہ الف آری، و یا پس لام تا زیادہ کنی دو صیغہ دیگر اسم آلہ کہ اکثر موافق قیاس ست، پدید می آید۔

بحث اسم آلہ

مِفْعَلٌ	مِفْعَلَةٌ	مِفْعَلَانِ	مِفْعَلَتَانِ	مَفَاعِلُ	وَمِفْعَالٌ	مِفْعَالَانِ	مَفَاعِلُ
----------	------------	-------------	---------------	-----------	-------------	--------------	-----------

فصل

ایں ہمہ کہ گفتہ شد بحث اسم آلہ بود، چوں خواہی کہ اسم تفضیل بنا کنی، علامت مضارع را حذف کن و ہمزہ اسم تفضیل در اول او در آر، و عین کلمہ را فتحہ دہ اگر مفتوح نباشد، و لام را تنوین مدہ، ایں طریق بنائے اسم تفضیل برائے مذکر است، اما چوں صیغہ مؤنث بنا کنی، بعد حذف علامت مضارع فاء را.....

اسم آلہ: اسم آلہ اسمے ست کہ ساختہ می شود از فعل مضارع تا دلالت کند بر واسطہ فعل ای چیزیکہ بذریعہ استعانت او فعل از فاعل صادر شود، و علامہ تفتازانی نوشتہ است کہ آلہ نمی شود مگر در افعال متعدیہ علاجیہ کہ اثرش تا بمفعول رسد۔ (منہ)

مفتوح نباشد: اگر مفتوح باشد بحالت خود بگذار۔ **مِفْعَلٌ:** یک آلہ کردن صیغہ واحد بحث اسم آلہ، و قس البواقی علی ہذا۔

اسم تفضیل: سوال: تعریف اسم تفضیل چیست؟ جواب: اسم تفضیل آن اسمے است کہ گرفته می شود از مضارع معروف برائے دلالت بر چیزے کہ موصوف است بر زیادت بر ماخذ بر غیر خود، و آن برائے فاعل آید مطردا۔

وہمزہ اسم تفضیل: یعنی آنچه بعد حذف علامت مضارع باقی ماندہ ست، در اولش ہمزہ اسم تفضیل در آر۔ **در اول:** ہمزہ در اول اسم تفضیل بدیں غرض زائد کردہ شود تا اول کلمہ یا از عنقوان تکلم معلوم ے شود کہ ایں اسم تفضیل ست۔

مفتوح: یعنی مضموم باشد یا مکسور۔ **تنوین مدہ:** زیرا کہ تنوین بر اسم تفضیل نیاید۔

ضمہ وہ، وعین را ساکن، وبعد لام الف مقصورہ لاحق کن، ولام کلمہ را فتحہ وہ، تا اسم تفضیل مؤنث گردد.

بحث اسم تفضیل

أَفْعَلُ	أَفْعَلَانِ	أَفْعَلُونَ	أَفَاعِلُ	فُعَلَى	فُعَلَيَانِ	فُعَلَيَاتُ	فُعَلُ
----------	-------------	-------------	-----------	---------	-------------	-------------	--------

تَمَم

ضمہ وہ: زیرا کہ چون علامت مضارع را بسبب وقوع تغیر در صیغہ مضارع حذف کردند فاء کلمہ ساکن ماند و زائد کردن حرف بجہت انحطاط درجہ مؤنث از درجہ مذکر مناسبت نیفتاد، لہذا حرکات فاء کلمہ را ترجیح دادند، چون ضمہ قوی است، واول کلمہ متحمل آں می تواند شد، لہذا ضمہ را اختیار کردند.

الف مقصورہ: الف مقصورہ کہ علامت تانیث است و آں الفی است کہ بعد او ہمزه نباشد. **ولام کلمہ:** و چون ما قبل الف فتحہ باید، لہذا لام کلمہ را إلخ. **أَفْعَل:** کنندہ ترکیب مرد صیغہ واحد مذکر بحث اسم تفضیل.

منشعب منشور

بسم الله الرحمن الرحيم

الحمد لله رب العالمين، والعاقبة للمتقين، والصلاة والسلام على رسوله محمد وآله وأصحابه أجمعين.

بداں - أسعدك الله تعالى في الدارين - کہ جملہ افعال متصرفہ واسمائے متمکنہ از روئے ترکیب حروف اصلی بردو گونه است: ثلاثی و رباعی، اما ثلاثی آں باشد کہ در ماضی اوسہ حرف اصلی باشد چوں: نَصَرَ وَضَرَبَ، و رباعی آں باشد کہ در ماضی او چہار حرف اصلی باشد چوں: بَعَثَ .....
 مدد کرد آں یکت مرد   زد آں یکت مرد

والسلام: زیادت لفظ سلام اقتداءً بکلام الملک العلام: ﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا صَلُّوا عَلَيْهِ وَسَلِّمُوا تَسْلِيمًا﴾ (الأحزاب: ۵۶).
بداں: سوال: مصنف **بداں** گفت "بشنو" چرا نہ گفت؟ جواب: "بداں" تعلق بدل دارد، و "بشنو" تعلق بگوش، و فعل قلب از فعل گوش اقوی می باشد. سوال: "اعلم" چرا نہ گفت؟ جواب: چونکہ "اعلم" لفظ عربی ست، و دشوار است برائے مبتدیان بہ نسبت فارسی، لہذا مصنف **بداں** اور اختیار نہ کرد. (قنوجی) **أسعدك:** سوال: "أسعد" صیغہ ماضی است، معنیش استقبال چرامی گیرند؟ جواب: چند جاماضی بمعنی مستقبل آید چنانچہ شاعر گفتہ:

آمده ماضی بمعنی مضارع چند جا   عطف ماضی بر مضارع در مقام ابتداء

بعد موصول ونداء و لفظ حیث و کما   در جزاء و شرط و عطف ہر دو باشد در دعا

سوال: چوں مقصود معنی مستقبل بود پس خودش چرا نیاورد؟ جواب: برائے تفاؤل یعنی تا باعتبار صورت دلالت کند کہ ایں دعا مقبول شد، و مثل ماضی متحقق الوقوع است. (م)

واسمائے متمکنہ: [اسم متمکن اسمی ست کہ آخرش جادہ اعراب و تنوین را. (محمد عسکری قنوجی) مراد از اسم متمکن معرب است، و داخل ست در اں مصدر و مشتق و جامد. **حروف اصلی:** حروف اصلی آنست کہ در جمیع متصرفات کلمہ یافتہ شود، و در موازنہ برابر فا و عین و لام واقع شود، و آنچه خلاف است اورا غیر اصلی گویند. (قنوجی عم فیضہ) **رباعی:** رباعی بضم اول منسوب است بسوئے اربعہ مفتوح، و ہمچنین ثلاثی بضم اول منسوب بثلاثہ و ضم اول از تغیرات نسبت است و منسوب بثلاث و رباع بضم نیست؛ زیرا کہ زید بر ثلاثی صادق نمے آید چہ زید منسوب بہ حرف نیست. (ن) سوال: ثلاثی و رباعی قسم فعل واسم است، و تعریف ثلاثی و رباعی =

وَعَرَقَبَ. اما ثلاثی بر دو گونه است: یکے مجرد که در ماضی او حرف زائد نباشد، و دیگر مزید فیہ کہ در ماضی او حروف زائد نیز باشد. اما آنکہ در حروف زائد نباشد آن نیز بر دو گونه است، یکے مطرد کہ وزن او بیشتر آید، و دیگر شاذ کہ وزن او کمتر آید، اما مطر در اینجا پنج باب است:

باب اول: بر وزن فَعَلَ يَفْعَلُ بفتح العين في الماضي، وضمها في الغابر چون: النصر
والنصرة یاری کردن.

تصریفہ:

نَصْرٌ يَنْصُرُ نَصْرًا فَهُوَ نَاصِرٌ وَنُصِرَ يُنْصَرُ نَصْرًا فَهُوَ مَنْصُورٌ الْأَمْرُ مِنْهُ أَنْصَرُ وَالنَّهْيُ عَنْهُ
ماضی معروف مضارع معروف اسم فاعل ماضی مجهول مضارع مجهول اسم مفعول امر حاضر معروف
لَا تَنْصُرُ الظَّرْفَ مِنْهُ مَنْصَرٌ وَالْآلَةُ مِنْهُ مَنْصَرٌ وَمِنْصَرَةٌ وَمِنْصَارٌ وَتَشْنِيتُهُمَا مَنْصَرَانِ
تثنیہ اسم ظرف تثنیہ اسم آلہ اسم آلہ صغری اسم آلہ وسطی تثنیہ اسم ظرف
وَمِنْصَرَانِ وَالْجَمْعُ مِنْهُمَا مَنْاصِرٌ وَمَنْاصِيرٌ أَفْعَلُ التَّفْضِيلُ مِنْهُ أَنْصَرُ وَالْمَوْثُ مِنْهُ نُصْرَى
تثنیہ اسم آلہ جمع اسم آلہ واحد مذکر اسم تفضیل
وَتَشْنِيتُهُمَا أَنْصَرَانِ وَنُصْرِيَانِ وَالْجَمْعُ مِنْهُمَا أَنْصَرُونَ وَأَنْاصِرُ وَنُصَرٌّ وَنُصْرِيَاتٌ.
صیغہ جمع مذکر بحث اسم تفضیل

= مخصوص است بفعل؛ زیرا کہ جامد از اسمائے متمکنہ ماضی ندارد. جواب: مراد از اسمائے متمکنہ اینجا فقط مصدر و مشتق است، بدلیل عدم ذکر جامد دریں کتاب. (ش)

یکے مجرد: اسم مفعول از تجرید بمعنی برہنہ کردن یعنی آن فعل کہ ماضیش خالی باشد از حروف زائدہ. **حروف زائدہ:** [مراد از حرف جنس حرفست تا شامل بود متعدد را.] بدانکہ حروف زائدہ در کلام عرب حسب قاعدہ وہ اند مجموعش الْيَوْمَ تَنْسَاءُ.

یکے مطرد: اسم فاعل است از اطراد بمعنی پس یکت دیگر آمدن و رواں شدن. (کت) **فی الغابر الخ:** بر معنی باقی، و مضارع را ازیں جهت غابر گویند کہ چون از منہ ثلاثہ ماضی را دور کردند مضارع باقی ماند. **والنصرة:** التصریف بمعنی گردانیدن.

نصر: یاری کرد آن یکت مرد در زمانہ گذشتہ صیغہ واحد مذکر غائب بحث اثبات فعل ماضی معروف. **مناصر:** جمع اسم ظرف و دو صیغہ اول اسم آلہ، و مناصیر: جمع اسم آلہ کبری یعنی منصار. **نُصْرَى:** صیغہ واحد مؤنث بحث اسم تفضیل.

انصران: صیغہ تثنیہ مذکر بحث اسم تفضیل. **نُصْرِيَانِ:** صیغہ تثنیہ مؤنث بحث اسم تفضیل. **أَنْاصِرُ:** صیغہ جمع مذکر بحث اسم تفضیل. **نُصَرٌّ:** صیغہ جمع مؤنث بحث اسم تفضیل.

الطَّلَبُ: جستن، الدُّخُولُ: در آمدن، الْقَتْلُ: کشتن، الْفَتْنُ: تافتن.

باب دوم: برون فَعَلَ يَفْعُلُ بفتح العين في الماضي و كسرهما في الغابر چوں: الضرب ...
والضربة: زدن و رفتن بر روی زمین، و پدید کردن مثل.

تصریفه:

گردان الضرب، (منه)

ضَرَبَ يَضْرِبُ ضَرْبًا فَهُوَ ضَارِبٌ وَضُرِبَ يُضْرَبُ ضَرْبًا فَذَاكَ مَضْرُوبٌ الْأَمْرُ مِنْهُ
إِضْرِبْ وَالنَّهْيُ عَنْهُ لَا تَضْرِبْ الظَّرْفُ مِنْهُ مَضْرِبٌ وَالْآلَةُ مِنْهُ مِضْرِبٌ وَمِضْرَبَةٌ
وَمِضْرَابٌ وَتَشْتِيهِمَا مَضْرِبَانِ وَمِضْرَبَانِ وَالْجَمْعُ مِنْهُمَا مَضَارِبٌ وَمَضَارِيبُ أَفْعَلُ
التَّفْضِيلُ مِنْهُ أَضْرَبُ وَالْمُؤَنَّثُ مِنْهُ ضَرْبِي وَتَشْتِيهِمَا أَضْرَبَانِ وَضَرْبِيَّانِ وَالْجَمْعُ مِنْهُمَا
أَضْرَبُونَ وَأَضَارِبٌ وَضَرْبٌ وَضَرْبِيَّاتٌ.

الغسل: شستن، الغلب: غلبه کردن، الظلم: ستم کردن، الفصل: جدا کردن.

باب سوم: برون فَعَلَ يَفْعُلُ بكسر العين في الماضي وفتحها في الغابر چوں: السَّمْعُ.....

بفتح عین در مضارع

القتل: مصنف رحمته الله این را از باب نصر ینصر شمرده، و در کتب معتبره لغت مثل "قاموس" و "منتهی الارب" و "تاج المصادر" از باب ضرب یضرب است. **و کسرهما:** اے و کسر عین در مضارع. **الضرب:** رفتن بر روی زمین در "تاج المصادر" در بیان معنی ضرب رفتن را بقید روی زمین مقید نه کرده، و از "قاموس" مفهوم گردو که ضَرْب در قاعده: ضَرْبٌ فِي الْأَرْضِ بمعنی مطلق رفتن، بهر حال قید بر روی زمین در مفهوم ضَرْب دریں کتب معتبره نیست. (ت)

و پدید: یعنی آوردن و بیان کردن مثل در "صراح" ست الضرب زدن و مثل آوردن، قوله تعالی: ﴿وَضَرَبَ اللَّهُ مَثَلًا﴾ (النحل: ۷۶) اے وَصَفَ وَبَيَّنَّ، پس ظاهر عبارت "مفتخب" و "صراح" مشعر بر آنست که مثل داخل باشد بمعنی ضرب، و از ظاهر "شمس العلوم" مستفاد می شود که مثل از معنی ضرب خارج است، و "تاج المصادر" نیز مؤید شمس العلوم است، من شاء الإطلاع فليرجع منه. (مولوی حکیم سید محمد عسکری قنوجی) **الغسل:** بافتح، و بالضم نیز آید.

بکسر العين: سوال: چوں مصنف از ابواب مطرد و باب مفتوح العين ماضی ذکر کرد بعد آنها نوشتن باب فتح که نیز مفتوح العين است مناسب بود پس باب بکسر عین ماضی را چرا مقدم ساخت؟ جواب: ابواب ثلاثی مجرد دو نوع باشد اصول و فروع: =

وَالسَّمَاعُ: شنیدن و گوش فراداشتن.

تصریفه:

سَمِعَ يَسْمَعُ سَمْعًا فَهُوَ سَامِعٌ وَسَمِعَ يُسْمَعُ سَمْعًا فَهُوَ مَسْمُوعٌ الْأَمْرُ مِنْهُ إِسْمَاعٌ وَالنَّهْيُ عَنْهُ لَا تَسْمَعُ الظَّرْفُ مِنْهُ مَسْمَعٌ وَالْآلَةُ مِنْهُ مِسْمَعٌ وَمِسْمَعَةٌ وَمِسْمَاعٌ وَتَشْنِيتُهُمَا مَسْمَعَانِ وَمِسْمَعَانِ وَالْجَمْعُ مِنْهُمَا مَسَامِعٌ وَمَسَامِيعٌ أَفْعَلُ التَّفْضِيلُ مِنْهُ أَسْمَعُ وَالْمُؤَنَّثُ مِنْهُ سُمْعَى وَتَشْنِيتُهُمَا أَسْمَعَانِ وَسُمْعِيَانِ وَالْجَمْعُ مِنْهُمَا أَسْمَعُونَ وَأَسَامِعٌ وَسُوعٌ وَسُوعِيَّاتٌ.

العلم: دانستن، الفهم: دریافتن، الحفظ: نگاهداشتن، الشهادة: گواهی دادن، الحمد: ستودن، الجهل: نادانستن.
بفتح الجیم

= اصول آنکه حرکت عین ماضیش مخالف حرکت عین مستقبل باشد تا مخالف لفظی دلالت کند بر تخالف معنوی، و آن سه باب است: نَصَرَ ضَرَبَ سَمِعَ. وفروع آنکه چنان نباشد، و آن نیز سه است: فَتَحَ كَرُمَ حَسِبَ، اصول بر فروع از رتبه مقدم است، لهذا مصنف رحمته سَمِعَ را بر فَتَحَ مقدم ساخت، تا بعد فراغ بیان اصول بفروع پردارد.

سوال: بریں تقدیر باید که فَضْلٌ يَفْضُلُ بِكسر عین ماضی و ضم آن در مضارع و كَذَا يَكْأُ بِضم عین ماضی و فتح عین مضارع از اصول ابواب باشد و چنان نیست؟ جواب: جمله ابواب ثلاثی مجرد نزد محققین شش اند، و این هر دو باب که ماخوذ از ابواب سابق هستند از ابواب مستقله جداگانه نیست، لهذا در کتب معتبره صرف ابواب ثلاثی مجرد شش گفته، و این دو باب را از ابواب او نشمرده. (ازت)

وَالسَّمَاعُ: یعنی سمع و سماع که مصدر است دو معنی دارد: یکی شنیدن عام ازینکه توجه بمسموع باشد یا نه باشد. دوم گوش فراداشتن، یعنی حاسه گوش را مائل و متوجه ساختن عام ازین که متوجه الیه مسموع شود یا نه شود، و باین معنی مرادف ایفاء است.

العلم: سوال: در علم و فهم هیچ فرق است یا نه؟ جواب: نه، علم عین دریافت قلبی است، و دریافت قلبی عین علم است، لهذا در کتب لغت تفسیر فهم و علم بدانستن واقع شده، و تمیز یک از دیگر در معنی نیامده.

الفهم: در فارسی بمعنی فهمیدن که عبارت است از دریافت و شناخت قلبی. (منه)

باب چهارم: بروزن **فَعَلَ** یَفْعَلُ بفتح العین فیہما چوں: الفتح کشادن.
تصریفہ:

فَتَحَ یَفْتَحُ فَتَحًا فَهُوَ فَاتِحٌ وَفُتِحَ یُفْتَحُ فَتَحًا فَذَاكَ مَفْتُوحٌ الْأَمْرُ مِنْهُ إِفْتَحَ وَالنَّهْيُ عَنْهُ لَا تَفْتَحُ
الظَّرْفُ مِنْهُ مَفْتَحٌ وَالْآلَةُ مِنْهُ مِفْتَحٌ وَمِفْتَاحٌ وَتَثْنِيَتُهُمَا مَفْتَحَانِ وَمِفْتَحَانِ
وَالْجَمْعُ مِنْهُمَا مَفَاتِيحٌ وَأَفْعَالُ التَّفْضِيلِ مِنْهُ أَفْتَحَ وَالْمُؤْنِثُ مِنْهُ فَتَحَى وَتَثْنِيَتُهُمَا
أَفْتَحَانِ وَفُتَحَيَانِ وَالْجَمْعُ مِنْهُمَا أَفْتَحُونَ وَأَفَاتِحُ وَفُتَحُ وَفُتَحِيَّاتٌ.

الْمَنْعُ: بازداشتن، الصَّبْغُ: رنگ کردن، الرَّهْنُ: گروداشتن، السَّلَخُ: پوست کشیدن.
بدانکہ ہر فعلیکہ بریں وزن آید بجائے عین فعل یا لام فعل او حرفی باشد از حروف حلق و حروف
ای بفتح عین ماضی و مضارع

باب چهارم: چوں مصنف **هـ** از بیان ابواب اصول فراغت نمود در بیان ابواب فروع شروع فرمود بجهت خفت فتحه مفتوح العینین
را بر هر دو دیگر مقدم ساخت، و من بعد در بیان کَرَمَ به جهت کثر تشبیه نسبت حَسِبَ، ہمپر داخت. بدانکہ صحیح ازین باب جز حَسِبَ
یَحْسِبُ وَنَعِمَ یَنْعَمُ دیگر نیامده است. **فعل یَفْعَلُ:** بفتح العین فیہما. قلدہ: عمدہ و اصل تخالف حرکت عین مضارع با حرکت
عین ماضی ست، پس اصل در عین مضارع فعل بفتح عین آں ست کہ مکسور آید یا مضموم عام ازین کہ کلمہ ذی حلقیہ باشد مثل:
نَزَعَ یَنْزِعُ وَبَلَغَ یَبْلُغُ، یا غیر ذی حلقیہ باشد مثل: ضَرَبَ یَضْرِبُ وَنَصَرَ یَنْصُرُ. ایں مذاہب اکثر است، و بعضی گفته اند کہ اگر
فعل متعدی باشد اصل در اں کسرہ است نحو: یَضْرِبُ وَاِلا ضَمَّه چوں: یَسْعُدُ. و فراموش گشتہ: کہ کسرہ داده شود، و ابو حیان گفتہ: کہ
مختار نزد من آنست کہ مسموع و قوف بر سماع باشد، و در غیر مسموع کسرہ و ضمہ ہر دو جائز ست. **فُتَحَى:** اسم مبالغہ ازین فتاح است
بمعنی بسیار کشائندہ. **الصَّبْغُ:** بفتح صاد مشہور است و از "قاموس" بکسر صاد مستفاد می شود، و ایں ہم معلوم می شود کہ صَبَغَ از
فتح و ضرب و نصر ہر سہ می آید. (مولوی حکیم محمد عسکری قنوجی) **فعلیکہ:** ہر فعلیکہ بریں وزن آید یعنی آمدن فعل بروزن فتح
بفتح مشروط است بانکہ عین یا لام او حرفی از حروف حلق باشد، اے اگر در عین یا لام حرف حلق نباشد، پس وارد نخواہد شد کہ
وَرَدَّخَلَ یَدْخُلُ وَسَمِعَ یَسْمَعُ وَغَیْرَہ حرف حلق ست و فتح عینین نیست؛ زیرا کہ شرط فتح عینین حرف حلق ست نہ شرط حرف
حلق فتح عینین، پس جائیکہ حرف حلق نباشد فتح عینین نیز نباشد نہ ایں کہ ہر جا کہ حرف حلق باشد فتح عینین نیز باشد. (ت)
سوال: مصنف **هـ** خاصیتائے ابواب دیگر بیان نہ کردہ، پس چرا بیان خاصیت ایں باب تعرض نمودہ؟ جواب: ایں خاصیت
کہ دریں باب مذکور شد خاصیت لفظیہ است نہ معنویہ، و خاصیت لفظیہ مختص باین باب ست بخلاف ابواب دیگر.

حلق شش ست: الحاء والحاء والعین والغین والهاء والهمزة کہ مجموع دے **أَغَحْ خَعَهْ** باشد، أما رَکَنَ یَزَکَنُ وَأَبی یَأْبی فَشَاذٌ.

از باب مطرب
از بابا بمعنی انکار کردن

باب پنجم: بر وزن فَعْلَ یَفْعُلُ بضم العین فیہما. بدانکہ ایں باب لازم ست، و بیشتر اسم فاعل ایں باب بر وزن فعیل می آید چون: الْکَرَمُ وَالْکَرَامَةُ بزرگ شدن. تصریفه:

کَرَمٌ یَکْرُمُ کَرَمًا وَکَرَامَةٌ فَهُوَ کَرِیمٌ الْأَمْرُ مِنْهُ أَکْرَمُ وَالنَّهْيُ عَنْهُ لَا تَکْرُمُ الظَّرْفُ مِنْهُ مَکْرَمٌ وَالْآلَةُ مِنْهُ مِکْرَمٌ وَمِکْرَمَةٌ وَمِکْرَامٌ وَتَشْنِیْتُهُمَا مَکْرَمَانِ وَمِکْرَمَانِ وَالْجَمْعُ مِنْهُمَا مَکَارِمٌ وَمَکَارِیمٌ أَفْعَلُ التَّفْضِيلُ مِنْهُ أَکْرَمُ وَالْمُؤْنِثُ مِنْهُ کُرْمَى وَتَشْنِیْتُهُمَا أَکْرَمَانِ وَکُرْمِیَانِ وَالْجَمْعُ مِنْهُمَا أَکْرُمُونَ وَأَکَارِمٌ وَکُرْمٌ وَکُرْمِیَاتٌ.

اللَّطْفُ وَاللِّطَافَةُ: پاکیزه شدن، القرب: نزویک شدن، البعد: دور شدن، الکثرة: بسیار....

الحاء: بدان کہ مخرج همزه و ہائے اقضائے حلق ست اے آنچہ قریب بسینہ است، و مخرج عین و ہائے مملکتین وسط حلق، و مخرج غین و خائے معجمتین ادنائے حلق اے متصل بدان، و شاعرے ایں حرف شگانه را بترتیب مخرج نظم ساخته، شعر:

حرف حلق شش بود اے نور عین   همزه ہاؤ حا و خا و عین و غین

سوال: مصنف حروف حلق را بترتیب مخرج چرا نکرده؟ جواب: مصنف **هـ** برائے تسہیل فہم مبتدیان ترتیب حروف تنجی اختیار کرده، و رعایت ترتیب مخرج نہ نموده. (ش) **أَغَحْ خَعَهْ:** وجہ اختیار ایں مجموعہ کہ معنی ندارد شاید در ذہن مصنف **هـ** باشد. **رَکَنَ:** بفتح تحتین بمعنی میل کردن چیزے. **ایں باب:** یعنی فعل ایں باب تام و مختص بفاعل خویش باشد بمفعول بہ نرسد چون: زید کرم. (س) **کَرَمٌ یَکْرُمُ:** بدانکہ مادہ موضوع متصرفہ از باب کرم یکرم بیشتر برائے صفات خلقی و طبعی می باشد. سوال: صیغ مجہول و مفعول را چرا ذکر نہ کرد؟ جواب: ایں باب لازم ست و در لازم مجہول و مفعول نیاید. **کَرِیمٌ:** مبالغہ کرام بر وزن زبان بمعنی نیک جوان مرد و بامروت، کرامة مؤنث، کرامون جمع. (م)

اللطف و اللطافة: [بفتح؛ زیرا کہ بالضم بمعنی نرمی نمودن از نصر است چنانکہ از کتب معتبرہ مستفاد می شود.] پاکیزه شدن، در کتب معتبرہ لغت لطف بفتح و لطافت کہ از کرم ست بمعنی خرد و ریزه شدن ست نہ پاکیزه شدن. در "قاموس" است لطف =

شدن. اما شاذ آنکه وزن او کمتر آید آنرا سه باب است.

باب اول: بوزن فَعِلَ یَفْعِلُ بکسر العین فیهما. چوں: الحسب والحسبان: پنداشتن.
 (ای فی الماضي والماضی الغابر. منہ)
 تصریفه:

حَسِبَ یَحْسِبُ حَسْبًا وَحِسْبَانًا فَهُوَ حَاسِبٌ وَحُسِبَ یُحْسَبُ حَسْبًا وَحِسَابًا فِذَاكَ
 مَحْسُوبٌ الْأَمْرُ مِنْهُ إِحْسِبُ وَالنَّهْيُ عَنْهُ لَا تَحْسِبُ الظَّرْفُ مِنْهُ مَحْسِبٌ وَالْآلَةُ مِنْهُ
 مِحْسِبٌ وَمِحْسَبَةٌ وَمِحْسَابٌ وَتَثْنِيَّتُهُمَا مَحْسِبَانِ وَمَحْسَبَانِ وَالْجَمْعُ مِنْهُمَا مَحَاسِبٌ
 وَمَحَاسِبٌ أَفْعَلَ التَّفْضِيلُ مِنْهُ أَحْسِبُ وَالْمُؤَنَّثُ مِنْهُ حُسْبَى وَتَثْنِيَّتُهُمَا أَحْسَبَانِ
 وَحُسْبَيَانِ وَالْجَمْعُ مِنْهُمَا أَحْسَبُونَ وَأَحَاسِبٌ وَحُسَبٌ وَحُسَبِيَّاتٌ.

بدانکه صحیح ازین باب جز حَسِبَ یَحْسِبُ وَنَعِمَ یَنَعِمُ دیگر نیامده است. النعم والنعمة .....

= ککرم لطفا و لطافة صغر ودق. و در "صراح" گفته: لطف الشيء بالضم یلطف لطافة صغر فهو لطیف. و در
 "شمس العلوم" آورده: اللطف واللطافة مصدر اللطیف وهو الصغیر. و در "صراح" نوشته است: لطافت ریزه و خرد
 شدن چیزے. و در "تاج" نگاشته: اللطافة خرد شدن. (من توریق الشعب)

باب اول: این باب اصل ابواب شاذ است و سوم سه باب فروع و دو باب دیگر که می آید نه از اصول است و نه از فروع، بلکه از ابواب
 مستقله، چنانکه معلوم خواهد شود. **الحسب والحسبان:** بمعنی پنداشتن، در کتب معتبره لغت یافته نمی شود آری، حسبان: بکسر
 حاء محسب بکسر سین و فتح آں بمعنی پنداشتن است. و در "صراح" ست: محسبة بکسر سین و فتح آں و حسبان بکسر پنداشتن، و در
 "قاموس" گفت: حسبه کذا محسبة و محسبة و حسباناً بالكسر ظنه. و در "تاج" نیز همچنین ست. (توریق الشعب)

صحیح: صحیح آں باشد که حرفی از حروف اصلی وے حرف علت و همزه و تضعیف نباشد یعنی دو حرف از یک جنس نباشد.

النعم والنعمة: [بافتح بنار و نعمت زیستن، و بالکسر حاصل بالمصدر. (منتخب اللغات)] بدانکه در "تاج المصادر" نعمة بمعنی خوش
 عیش شدن از مصادر باب سمع آورده و معنی دیگر نقل نکرده، و ازین معلوم می شود که در نعمت بمعنی خوش عیش شدن نزد او لغتی
 دیگر نباشد، اگر می بود بیان می نمود، و در نعومت بمعنی نرم و نازک شدن چهار لغت است می گوید، از اں جمله فعل یفعل بالکسر فیهما
 لغت شاذ است، و در "صراح" نعم ینعم بالکسر فیهما از نعومت می گوید پس نظر بظاهر چنان معلوم می شود که نعم ینعم بالکسر
 فیهما. نعومت است نعمت نیست، پس ذکر کردن مصنف نعمت را در مصادر مکسور العین فیهما درست نباشد. =

خوش عیش شدن.

باب دوم: بر وزن فَعَلَ يَفْعُلُ بكسر العين في الماضي وضمها في الغابر. بدانکه صحیح ازیں
 باب جز فِضْلٌ يَفْضُلُ دیگر نیامده است، و بعضی حضر يحضر و نعم ينعم را نیز ازیں باب گویند
 چوں: الفضل افزوں شدن و غلبه کردن.

تصریفه:

فَضِلٌ يَفْضُلُ فَضْلًا فَهُوَ فَاضِلٌ وَ فَضِلٌ يَفْضُلُ فَضْلًا فَهُوَ مَفْضُولٌ الْأَمْرُ مِنْهُ أَفْضَلُ وَالنَّهْيُ عَنْهُ
 لَا تَفْضُلُ الظَّرْفُ مِنْهُ مَفْضُلٌ وَالْآلَةُ مِنْهُ مِفْضَلٌ وَمِفْضَلَةٌ وَمِفْضَالٌ وَتَشْنِيتُهُمَا مَفْضَلَانِ
 وَمِفْضَلَانِ وَالْجَمْعُ مِنْهُمَا مَفَاضِلٌ وَمَفَاضِيلٌ أَفْعَلَ التَّفْضِيلُ مِنْهُ أَفْضَلُ وَالْمُؤْنُثُ مِنْهُ فُضْلَى
 وَتَشْنِيتُهُمَا أَفْضَلَانِ وَفُضْلَيَانِ وَالْجَمْعُ مِنْهُمَا أَفْضَلُونَ وَأَفَاضِلٌ وَفُضْلٌ وَفُضْلِيَّاتٌ.

الحضور: حاضر شدن.

= سوال: در نون نعمت کدام حرکت ست؟ جواب: فتمه است؛ زیرا که نعمة بضم نون چنانکه در "تاج" و "صراح" معلوم می شود
 که بمعنی چشم روشن کردن ست نه بمعنی خوش شدن، و نعمة بكسر نون اسم مصدر است مصدر نیست. و در "صراح" گوید: نعمة
 بالكسر دست و دسترس، و نیکی و ناز و مال و منت، و آنچه کرده شود نكوى شود نكوى در حق كسى. (توريق الشعب)

بكسر العين: اهل صرف و اهل لغت متفق اند که این باب از تداخل ست یعنی ماضی این از سمع یسمع، و مضارع او از نصر
 ينصر، پس هر دو رایج استعمال نموده اند، و فی الحقیقت باب جداگانه نیست. (عسکری)

ازیں باب: ازیں باب گویند این قول اشارت است باین که حضر يحضر بمعنی حاضر آمدن نزد جمہور، و نعم ينعم از نعومت نه از
 نعمت، چنانکه سابق گذشت از ابواب دیگر ست چنانکه معلوم شده، و ازیں باب نزد بعضی، و آن شاذ خواه از تداخل لغات است أما
 حضر پس در "قاموس" از نصر و سمع نوشته، و در "صحاح" گفته: که از نصر است، و از سمع فراء حکایت کرده، و أمّا نعم ينعم از
 نعومت بمعنی نرم و نازک شدن، پس در "قاموس" از چهار باب نوشته سمع نصر ضرب کرم است، و از حسب شاذست، و از
 فضل مرکب از دو باب، و در "صحاح" بجائے مرکب از دو باب شاذ نوشته. (من توريق الشعب بتغییر)

باب سوم: بر وزن فَعْلَ يَفْعَلُ بضم العين في الماضي وفتحها في الغابر. بدانکه هر ماضی که مضموم العين بود مستقبل او نیز مضموم العين آید، مگر در صرف واحد از ^{ای فتح العين} معتل عین واوی، مانند کُذَّت و تکاد چوں: الکود و الکیدودة خواستن و نزدیک شدن.

تصریفه:

كَادَ يَكَادُ كَوْدًا وَ كَيْدُودَةً فَهُوَ كَائِدٌ وَ كَيْدَ يَكَادُ كَوْدًا وَ كَيْدُودَةً فَهُوَ مَكُودٌ الْأَمْرُ مِنْهُ كَدٌّ وَ النَّهْيُ عَنْهُ لَا تَكُدْ الظَّرْفُ مِنْهُ مَكَادٌ وَ الْأَلَةُ مِنْهُ مِكُودٌ وَ مَكُودَةٌ وَ مِكُودٌ وَ تَشْنِيتُهُمَا مَكَادَانِ وَ مِكُودَانِ وَ الْجَمْعُ مِنْهُمَا مَكَاوِدٌ وَ مَكَاوِيدُ أَفْعَلُ التَّفْضِيلُ مِنْهُ أَكُودٌ وَ الْمُؤَنَّثُ مِنْهُ كُودَى وَ تَشْنِيتُهُمَا أَكُودَانِ وَ كُودِيَانِ وَ الْجَمْعُ مِنْهُمَا أَكُودُونَ وَ أَكَاوِدُ وَ كُودٌ وَ كُودِيَاتٌ.

باب سوم: هر گاه فارغ شد مصنف از گردان صحاح در ضمن ابواب سابقه خواست که بیان کند گردان غیر صحیح را در باقی، پس بیان کرده از ماده معتل عین واوی که خیر الأمور اوسطها در ضمن دو ابواب از ابواب ثلاثی مجرد، یعنی در باب سوم ثلاثی مجرد شاذ از برای آنکه اگر در اول ذکر کردی مبتدی را بجهت عدم انوست ازین فن در فمیش دشواری افتد، پس گفت: باب سوم اِلْحَ.

فَعْلَ يَفْعَلُ: از ابواب ثلاثی مجرد شاذ بابی است که ماضی و مضموم العين و مضارع آن مفتوح العين باشد.

مستقبل او نیز: یعنی ضم عین مضارع فعل بالضم قیاس ست نمی شکنند، مگر در کُذَّت تَكَادُ بضم کاف، و مشهور کُذَّت تَكَادُ بکسر کاف از سمع چنانکه می آید. (منه) **كُذَّت:** بدانکه در کُذَّت دو لغت ست: کسر کاف و ضم آن، و بهر تقدیر واوی ست یا یائی و تحقیق آنکه نزد بسیارے از اهل علم واوی است از سمع بکسر کاف چنانکه مشهور ست، و ہمیں حق و اصل لغتے ست، و بضم کاف نزد بعضے از تداخل لغات ست و نزد بعضے شذوذ باب، و نزد بیہقی و تابعانش کہ صاحب "فصول اکبری" و غیره باشند تداخل است نہ شذوذ.

کاد: در اصل کَوْدَ بضم واو بود، واو متحرک ما قبلش مفتوح و او را بالف بدل کردند کاد شد.

یکاد: در اصل يَكُودُ بفتح واو بود، واو مفتوح ما قبلش حرف صحیح ساکن فتح را نقل کرده بما قبل دادند، واو در اصل متحرک بود اکنون ما قبل او مفتوح گردید و او را بالف بدل کردند، یکاد شد، و همچنین در یکاد مجهول، و مکاد اسم ظرف. **کیدودة:** در اصل کَيْدُودَةٌ بود، واو یا بهم آمدند اول ایشان ساکن بود و بدل از چیزے نبود، و محمول بر جمع تکسیر نمود، و از التباس ایمن بود، و او را بیا بدل کردند یا را در یا او غام کردند، و یک یا را برائے تخفیف حذف ساختند کَيْدُودَةٌ شد. **کائد:** در اصل کاود بود و او نزدیک =

بدانکہ کُذَّت در اصل کُوذَّت بود، ضمہ بر واو و شوار داشتہ، نقل کردہ بما قبل دادند، بعد از الہ حرکت ما قبل واو از جہت اجتماع ساکنین افتاد، بعدہ دال را بتبادل کردند و تا را در تا ادغام کردند، کُذَّت شد. و تکاد در اصل تَکُوذُ بود، حرکت واو نقل کردہ بما قبل دادند، پس از جہت فتحہ ما قبل واو الف گشت تَکَادُ ایں لغت را بعضی از سمع یسمع نیز گویند.

اما منشعب ثلاثی کہ در و حروف زائد نیز باشد بر دو گونه ست: یکے آنکہ ملحق بر بای باشد، دوم آنکہ ملحق بر بای نباشد، اما آنکہ ملحق بر بای نباشد نیز بر دو گونه است: یکے آنکہ در و الف وصل در آید، دیگر آنکہ در و الف وصل در نیاید، اما آنکہ در و الف وصل در آید آں را نہ باب ست: .....

= طرف افتاد بعد الف زائدہ واو را ہمزہ بدل کردند کائد شد. **کید:** در اصل کُوذَ بود، کسرہ بر واو و شوار، نقل کردہ بما قبل دادند، بعد از حذف حرکت ما قبل واو ساکن ما قبلش مکسور واو را بیا بدل کردند کَید شد. **مکود:** در اصل مکوود بود ضمہ بر واو و شوار داشتہ نقل کردہ بما قبل دادند دو واو ساکن بہم آمدند یکے را حذف نمودند مکود شد. **کد:** ماخوذ از تکود پیش از تعلیل مضارع بعد حذف علامت مضارع فارا ساکن یافتند و عین را مفتوح ہمزہ وصل مکسور در اول او آوردند و آخر را موقوف ساختند اکود شد واو بقاعدہ تکاد بالف بدل گردید و الف با اجتماع دو ساکن افتاد کد شد، و یا از تکاد بعد تعلیل مضارع تا را افگندند، و آخر را موقوف نمودند، الف با اجتماع ساکنین افتاد، و ہمچنین در لا تکد نہی. **مکواد:** ہر چند کہ قاعدہ یکاد یافتہ می شود مگر چون واو ملاقی ساکن تحقیقی است، و آں مانع تعلیل ست، لہذا تبدیل نہ شد، و در مکود و مکودہ ملاقی ساکن تقدیر است چہ مقصود مکواد نزد سیدویہ، و ایں ہم مانع تعلیل است. **مکادان:** اصلش مکودان واو بقاعدہ یکاد بالف بدل شد.

منشعب ثلاثی: کہ بسکون با صفت مقدم ثلاثی است، و صفت مقدم بر موصوف در فارسی بسکون آخر باشد، و ممکن کہ بکسر "باء" باشد مضاف بہ ثلاثی از قبیل اضافت صفت بموصوف. (توریق) **الف وصل:** الف ہائیکہ در اول کلمات در آید دو قسم بود، اصلی کہ در جمیع متصرفات مقابل "فاء" افتد چون الف امر واخذ زائد کہ در جمیع متصرفات مقابل فاء نیفتد، و آں یا و صلی باشد کہ ما قبل آں بما بعد در تلفظ متصل شد، چنانچہ الف اجتنب و انفطر مثلاً، و یا قطعی باشد مثل الف اکرم، و ایں الفہاء در اسماء نیز باشد بلکہ الف اصلی در حرف نیز بود. سوال: الف کہ در اول کلمہ باشد متحرک بود و الف ساکن بودنہ متحرک و متحرک ہمزہ بودنہ الف، پس الف گفتن چہ معنی باشد؟ جواب: ہمزہ را نیز الف گویند. سوال: سبب وصل ما بعد بما قبل در الف و انقطاع ما بعد از ما قبل در الف قطعی و صلی چیست؟ جواب: استعمال عرب است، و قیاس را در آں مدخلے نیست. (توریق)

باب اول: بروزنِ اِفْتَعَالِ چوں اِجْتِنَابُ پرہیز کردن.

تصریفہ:

اِجْتَنَبَ يَجْتَنِبُ اِجْتِنَابًا فَهُوَ مُجْتَنِبٌ وَأُجْتِنِبَ يُجْتَنَبُ اِجْتِنَابًا فَهُوَ مُجْتَنَبُ الْأَمْرِ مِنْهُ
اِجْتَنِبَ وَالنَّهْيُ عَنْهُ لَا تَجْتَنِبُ.

الاقتباس: پارہ نور چیدن، الاقتناص: صید کردن، الالتماس: جستن، الاعتزال: یکسو شدن،
الاحتمال: برداشتن، الاختطاب: ربودن.

باب دوم: الاستفعال چوں الاستنصار: طلب یاری کردن.

تصریفہ:

اِسْتَنْصَرَ يَسْتَنْصِرُ اِسْتِنصَارًا فَهُوَ مُسْتَنْصِرٌ وَأُسْتَنْصِرَ يُسْتَنْصَرُ اِسْتِنصَارًا فَهُوَ مُسْتَنْصَرُ
الْأَمْرِ مِنْهُ اِسْتَنْصَرَ وَالنَّهْيُ عَنْهُ لَا تَسْتَنْصِرُ.

افتعال: دریں باب دو حرف زیادہ است الف قبل "فاء" و"تاء" میان "فاء" و"عین" مزید ہر باب باعتبار معنی آن باب
باشد. **الاجتناب:** از "تاج المصادر" و"صراح" و"قاموس" معنی اجتناب یکسو شدن، و کرانہ گرفتن و دور شدن معلوم می
شود، و لیکن چوں پرہیز کردن باہر سہ معنی مذکور بتلازم یکدیگر است مصنف پرہیز کردن ترجمہ اجتناب نموده، و از اینجا است کہ
ترجمہ آیت کریمہ: ﴿فَاجْتَنِبُوا الرِّجْسَ﴾ (الحج: ۳۰) احتراز کنید از پلیدی فرمودہ اند، و معنی احتراز در منتخب پرہیز کردن داشتہ،
لیکن اگر مصنف ترجمہ یکسو شدن فرمودے بسبب اشارت بماخذ کہ جانب باشد مناسب نمودی. **اُجْتِنِبَ:** ماضی مجهول ہمزہ و
تا مضموم شوند؛ زیرا کہ ضمہ فاء ممکن نیست، ورنہ ہمزہ بیکار شود، و ضمہ ہمزہ فقط کہ در معرض زوال ست کافی نیست، لہذا تا را نیز
مضموم کردند، و ہمچنین در استنصر مجهول.

الاقتباس: از کتب معتبرہ لغت مثل "تاج" و"قاموس" و"صراح" معنی اقتباس فرا گرفتن علم و آتش، و فائدہ گرفتن مستفادی
شود، مگر بعضی از تراجم قرآن مجید کہ در آن ترجمہ آیت کریمہ: ﴿نَفْسٌ مِنْ نُورِكُمْ﴾ (الحديد: ۱۳) ماروشتی گیریم از نور شما نموده
اند ماخذ مصنف **اللہ** معلوم می شود. **الاحتمال:** چنانکہ از "منتخب اللغات" معلوم می شود. **الاستفعال:** دریں باب سہ حرف
زائد ست "الف" "سین" "تاء" قبل "فاء"، و مادہ شناخت حروف زوائد ہماں ماضی ست، چنانکہ سابق معلوم شد.

الاستغفار: آمرزش خواستن، الاستفسار: پرسیدن، الاستنفار: رمیدن و رمانیدن، الاستخلاف: کسی را بجائے خویش یا بجائے دیگر نشانیدن، الاستمتاع: بر خورداری گرفتن بکے یا بچیزے۔

بدانکہ ہر دو باب لازم و متعدی آمدہ اند۔

باب سوم: بر وزن انفعال چوں الانفطار: شگافتہ شدن۔ بدانکہ ہر فعلیکہ بریں وزن آید لازم باشد۔
تصریفہ:

انْفَطَرَ يَنْفَطِرُ انْفِطَارًا فَهُوَ مُنْفَطِرٌ الْأَمْرُ مِنْهُ انْفِطَرٌ وَالنَّهْيُ عَنْهُ لَا تَنْفَطِرُ

الانصراف: باز گشتن، الانقلاب: برگشتہ شدن، الانخفاف: سبک شدن، الانشعاب: شاخ در شاخ شدن۔

باب چہارم: بر وزن افعال۔ بدانکہ ایں باب نیز لازم ست چوں الاحمرار: سرخ شدن۔

رمیدن و رمانیدن: اول لازم و ثانی متعدی، و آں در بعضے از نسخ بجائے و اولفظیاء واقع است بجائے خود نیست چراکہ یا برائے افادت کے از دو امر مبہم آید و رمیدن در مانیدن ہر دو معنی استفار است نہ یکے ازاں، و آنچہ بعضے توجیہ نمودہ اند بایں کہ لفظیکہ دو معنی دارد در استعمال بجز کے مراد نباشد غیر وجیہ است؛ زیرا کہ مقصود بیان معنی لغت ست نہ ارادہ یک معنی از لغت۔ (توریق الشعب)

نشانیدن: و در بعضے نسخ بجائے "نشانیدن" ایستادن واقع ست، حاصل ہر دو کے است، در "تاج" گفتہ: الاستخلاف ایستادن خواستن بجائے کسے و خلاصہ "صحاح" آنکہ استخلاف دو معنی دارد: یکے آب کشیدن دوم خلیفہ کردن و ظاہر آں ست کہ مراد خلیفہ کردن بجائے خود باشد، لہذا در "صراح" گوید استخلاف خلیفہ کردن کسے را بجائے خود، در "قاموس" ست: خلف فلانا جعلہ خلیفۃ کا استخلفہ، و در بعضے نسخ خلیف بدون اضافت، و در بعضے باضافت بر تقدیر اول عموم مراد ست، چنانکہ مفاد "تاج" و "صحاح" ست و ہمیں مختار ست، و بر تقدیر ثانی خصوص۔ (توریق الشعب)

بچیزے: ایں عبارت بعینہ در "تاج" است۔ **انفعال:** بزیادت الف و نون پیش از فاء۔ **انفطر:** ماضی مجہول ایں باب وقت تعدیہ بیاء بضم ہمزہ و فاء باشد؛ زیرا کہ ضمہ ہمزہ در معرض زوال است، لہذا ضمہ بر فاء نیز کہ ممکن بود افزودند، و ما قبل حرف اخیر را کسرہ دادند۔ **افعال:** بزیادت الف پیش از فاء تکرار لام۔ (من قنوجی)

تصریفہ:

إِحْمَرَّ يَحْمَرُّ إِحْمَرًا فَهُوَ مُحْمَرٌّ الْأَمْرُ مِنْهُ إِحْمَرٌّ إِحْمَرٌّ وَالنَّهْيُ عَنْهُ لَا تَحْمَرُّ
لَا تَحْمَرُّ لَا تَحْمَرُّ.

الاحضرار: سبز شدن، الاصفرار: زرد شدن، الاغبرار: گرد آلوده شدن، الابلقاق: ابلق شدن اسپ.

باب پنجم: بروزن افعیلال، چوں الادھیمام: سخت سیاه شدن.

تصریفہ:

إِذْهَامٌ يَذْهَمُّ إِذْهِيمًا فَهُوَ مُذْهَمٌّ الْأَمْرُ مِنْهُ إِذْهَامٌ إِذْهَامٌ وَالنَّهْيُ عَنْهُ لَا تَذْهَمُ
لَا تَذْهَمُ لَا تَذْهَمُ.

احمر یحمر: در اصل احمر یحمر محمر آخرین بحسب رائے اول بودند و حروف از یک جنس بهم آمدند، و اول ایشان ساکن و ثانی متحرک بحرکت واجب، اول را ساکن کرده در دوم او غام نمودند احمر یحمر محمر شد. **الابلقاق:** ابلق شدن اسپ و آن سپیدی باشد بارنگ دیگر. سوال: در "صاح" و "صراح" و "قاموس" ترجمه اش لفظ اسپ اعتبار نموده، در "تاج" ترک نمود، وجه توفیق چیست؟ جواب: عدم اعتبار قید اسپ در "تاج" بنظر ماخذ ابلقاق است که بلیق بقتحین و بلقه بضم سیاهی و سفیدی، و در آنجا خصوصیت اسپ نیست و اعتبار قید مذکور در دیگر کتب بملاحظه آنکه استعمال بلیق و ابلقاق اکثر در اسپ باشد اگرچه باصل وضع لغت معتبر نیست، پس اعتبار و عدم اعتبار قید مذکور بهر دو وجه مسطور درست باشد. (من توریق الشعب)

الادھیمام: سخت سیاه شدن، و در کتب معتبره لغت لفظ سخت نوشته، شاید مصنف بنظر خاصیت این باب که مبالغه است لفظ سخت اعتبار نمود. سوال: بریں تقریر بایستی که در تمامی لغات، باب گذشته و این، باب و دو، باب آینده اشعارت بمعنی مبالغه می کرد، که دریں هر چهار باب نزد صرفیای معنی مبالغه مقرر است؟ جواب: از کتب معتبره لغت در بعض کلمات باب افعلال و افعیلال معنی مبالغه معلوم می شود، و در اکثری نه آری لزوم در سائر کلمات لازم، و در باب افعیعال شاید به نسبت هر دو باب مذکور و معنی مبالغه بیشتر باشد، ولیکن فی حد ذاته بیشتر نیست و از رضی مستفاد می شود که در افعوال معنی مبالغه نه باشد؛ زیرا که معنی اَعْلَوْتُ عَالًا گفته و معنی اَجْلَوْتُ اَسْرَعَ، و ظاهراً است که در علو و اسراع مبالغه نیست. (توریق مختصر)

إِذْهَامٌ: زیادت سه حرف یک از آنها الف قبل فاء، و یک الف میان عین، و لام و تکرار لام. (منه قنوجی)

الاسمیرار: گندم گون شدن، الاکمیتات: کمیت شدن اسپ، الاشہیباب: سفید شدن اسپ، الاصحیرار: خشک شدن نبات، الاسحیرار: ہمزاز شدن. بدانکہ ایں باب لازم ست.

باب ششم: بروزن افعیعال، چوں **الإخشیشان**: سخت درشت شدن.

تصریفہ:

إخْشَوْشَنَ يَخْشَوْشَنُ إخْشَيْشَانَا فَهُوَ مُخْشَوْشِنُ الْأَمْرِ مِنْهُ إخْشَوْشِنٌ وَالنَّهْيُ عَنْهُ لَا تَخْشَوْشِنُ.

الإخْرِيرَاقُ: دریدہ شدن جامہ، الإخْلِيلَاقُ: کهنہ شدن جامہ، الإِمْلِيَالُخُ: شور شدن آب، الإَحْدِيدَابُ: کوز پشت شدن. بدانکہ ایں باب ہم لازم ست، ودر قرآن شریف نیامدہ است.

باب ہفتم: بروزن افعوَال، چوں **الإجلوَاذُ**: شتافتن شتر.

تصریفہ:

إِجْلَوَّذَ يَجْلَوَّذُ إِجْلَوَّاذًا فَهُوَ مُجْلَوَّذٌ الْأَمْرِ مِنْهُ إِجْلَوَّذٌ وَالنَّهْيُ عَنْهُ لَا تَجْلَوَّذُ

الإِخْرَوَّاطُ: چوب تراشیدن، **الإِغْلَوَّاطُ**: قلادہ در گردن شتر بستن، یقال: .....

کیت: آنچه رنگ سرخ سیاہ آمیز دارد، کذا فی "القاموس"، ودر "صراح" اسپ سرخ بال سیاہ دُم. **الاخشیشان**: اصلش اخشوشان بود، واو بکسرہ ما قبل یاء شد، اخشیشان گشت. **اخشوشن**: زیادت سے حرف الف قبل "فاء"، وواو میان "عین" و "لام" و تکرار عین. **إِجْلَوَّذَ**: زیادت سے حرف الف قبل فاء، وواو مشدد میان عین و لام. (من قنوجی)

الإِخْرَوَّاطُ: در کتب معتبرہ لغت بمعنی دراز کشیدن راہ، ودام منقلب گردیدہ بند شدن بر پائے شکار، و تیز گذشتن نوشتہ، نہ چوب تراشیدن کہ معنی خرط است مجرد اوست، شاید مصنف بتخییل موافقت مجرد کہ از خاصیت اکثر ابوابست معنی "چوب تراشیدن" گفتہ. **الإِغْلَوَّاطُ**: قلادہ بکسر گردن بند، در تمامی نسخ منشعب معنی اعلاوط قلادہ در گردن شتر بستن مرقوم ست، و ایں معنی در کتب معتبرہ لغت یافتہ نمی شود، ودر "صراح" گوید یقال: اعلو ط البعیر اعلاوطا إذا تعلق بعنقه وعلاه، واعلو طنی فلان لزمني، یعنی اعلاوط دو معنی دارد: یکے گردن شتر گرفتہ بر پشت او سوار شدن. و دوم بر چسپیدن، ودر "صراح" ہمیں ترجمہ اعلاوط نمودہ. (از توریق مختصراً) **یقال**: ایں محاورہ است یعنی یقال: اعلو ط البعیر الخ ہر گاہ بیاویزد بگردنش گردن بند.

إِعْلَوْطَ الْبُعَيْرَ إِذَا تَعَلَّقَ بِعُنُقِهِ قَلَادَةً. بدانکہ ایں باب ہم لازم است و در قرآن شریف نیامده.

باب ہشتم: بر وزن اِفَاعُل، چوں اِثَّاقُلُ: گراں بار شدن و خود را گراں بار ساختن.

تصریفہ:

إِثَّاقُلَ يَثَّاقُلُ إِثَّاقُلًا فَهُوَ مُثَّاقِلٌ الْأَمْرُ مِنْهُ إِثَّاقُلٌ وَالنَّهْيُ عَنْهُ لَا تَثَّاقُلُ

الادَّارُكُ: در رسیدن و در رسانیدن، الاسَّاقُطُ: میوہ از درخت افگندن، الاشَّابُہُ: ہمشکل شدن،
الاصَّالِحُ: بایک دیگر آشتی کردن.

باب نہم: بر وزن اِفْعُل، چوں اِطَّهَّرُ: پاک شدن.

تصریفہ:

إِطَّهَّرَ يَطَّهِّرُ إِطَّهْرًا فَهُوَ مُطَهِّرٌ الْأَمْرُ مِنْهُ إِطَّهَّرَ وَالنَّهْيُ عَنْهُ لَا تَطَّهَّرُ

الازْمَلُ: جامہ بر سر کشیدن، الاِضْرَعُ: زاری کردن، الاجْنُبُ: دور شدن، الاذْكُرُ: پند
پذیرفتن و یاد کردن.

بدانکہ اصل باب افاعل و افعل، تفاعل و تفعل بودہ تا راسا کن کردہ بفاء بدل کردند و فاء را در فاء

لازم است: یعنی باعتبار اکثر و تعدیہ بسیار کمتر آمدہ. **بر وزن:** بزایدت سہ حرف یک الف قبل "فاء" و یک میان "فاء" و "عین" و تکرار "فاء". **الاسَّاقُطُ:** در کتب معتبرہ لغت مثل "صحاح" و "قاموس" و غیرہ. (من قنوجی) **يَطَّهَّرُ:** در مضارع معروف مزید ثلاثی و رباعی باہمزہ وصل کہ برائے باب باشد علامت مضارع بفتح باشد و ما قبل حرف اخیر بکسر و در آنکہ الف وصل بعد ادغام برائے تعذر ابتداء بسکون آید ما قبل حرف اخیر نیز بفتح باشد چنانکہ سابق معلوم شد و ریثاقل و یطہر چنان است و تفصیلش می آید. **الازْمَلُ:** جامہ بر سر کشیدن، و در "تاج" گفتہ: التزمّل خویشتن را در جامہ پیچیدن، و در "قاموس" آورده تَزَمَّلَ تَلَفَّفَ، و در "صراح" معنی تَلَفَّفَ جامہ در خود پیچیدن نوشتہ، پس معنی مرقوم کتاب در کدای کتاب معتبر شاید بملاحظہ مصنف **گذشتہ باشد. اصل باب افاعل:** سوال: باب تفاعل و تفعل را قرار دادن اصل باب افاعل و افعل بے اصل محض است؛ زیرا کہ فاء و عین و لام نزد صرفیاں برائے وزن دریں کلمات مقررست تا اصلی را از زائد ممتاز کنند، پس بودن یک کلمہ کہ در اں فاء و عین و لام باشد اصل و بودن دیگرے کہ در اں نیز ہمیں حروف باشند فرع، و ابدال تا بفاء ادغام فاء در فاء معنی چیست؟ =

ادغام نمودند از جهت مجانست در مخرج، پس همزه وصل مکسور در اول او در آوردند تا ابتدا بسکون لازم نیاید اَفَاعِلُ و اَفْعُلُ شد. اما آنکه در و الف وصل در نیاید آنرا پنج باب است:

باب اول: بر وزن اِفعال چون اِکْرَامُ گرامی کردن.

تصریفه:

اَكْرَمَ يُكْرِمُ اِكْرَامًا فَهُوَ مُكْرِمٌ وَاكْرَمَ يُكْرِمُ اِكْرَامًا فَهُوَ مُكْرِمٌ اَلْاَمْرُ مِنْهُ اَكْرَمٌ وَالنَّهْيُ عَنْهُ لَا تَكْرَمُ.

الإسلام: مسلمان شدن و گردن نهادن بطاعت، الإذهاب: بردن، الإعلام: آشکارا کردن، الإكمال: تمام کردن.

بدانکه همزه امر حاضر این باب وصلی نیست، بلکه همزه قطعی است که حذف کرده شده است از ... تا علم مختلف باب نشود

= جواب: از اول مراد از قول اصل باب افاعل و افعال آنکه اصل کلماتیکه ازین دو باب آمده کلماتی است که از باب تفاعل و تفعّل است، نه اینکه باب افاعل و افعال فرع است و باب تفاعل و تفعّل اصل تا ایراد مزبور وارد شود، و از ثانی مراد ابدال تاء بفاء در ادغام فاء در فاء ابدال تا بجنس فاء و ادغام جنس فاء در جنس فاء است.

اکرم: بزیادت یک حرف یعنی همزه قطعی قبل فاء. **وصلی نیست:** که ماقبل را بمابعد وصل نماید، بلکه قطعی است که ماقبل را از مابعد منقطع می سازد. سوال: وجه تخصیص همزه قطعی بامر حاضر چیست؛ زیرا که در تمامی صیغهای این باب همزه قطعی است اگر چه در بعضی تقدیری باشد؟ جواب: در امر حاضر سائر ابواب سابق که در آن بعد حذف علامت مضارع فاء ساکن مانده همزه وصل آمده، بنا بر آن در اینجا هم توهم می شد که در امر حاضر این باب هم همزه وصل باشد برائے دفع این توهم تخصیص امر حاضر فرمود.

سوال: امر حاضر عام است ازینکه معروف باشد یا مجهول، و همزه قطعی در معروف حاضر باشد نه مجهول، پس قید معروف ضروری چرا ترک فرمود؟ جواب: گفتگو در امرے ست که در آن بعد حذف علامت مضارع همزه آمده باشد، و آن حاضر معروف باشد و بس، و امر حاضر مجهول مثل امر غائب و متکلم در حقیقت مضارع است که لام مکسور در امر جازم مثل لم بر آن داخل شده، پس ذکر معروف تطویل لا طاکل و تحصیل حاصل بود، لہذا نہ فرمود. سوال: وجه تخصیص فتح بهمزه قطعی و کسره و ضمّه بوصلے چیست؟ جواب: فتح در حرکات خفیف ست و کسره و ضمّه ثقیل، و همزه در تلفظ بنسبت وصلی بسیار آید؛ زیرا که قطعی در درج کلام نیفتد، و وصلی ساقط شود، پس خفیف بچیزے که بسیار آید، و ثقیل با آنکه کمتر آید مناسب باشد.

مضارع او یعنی تُکْرِمُ کہ در اصل تُأْکَرِمُ بوده است از برائے موافقت أُکْرِمُ کہ در اصل أُأْکَرِمُ بوده است، همزه ثانی از جهت اجتماع همزتین افتاد أُکْرِمُ شد.

باب دوم: بر وزن تفعیل چوں التصریف گردانید.

تصریفه:

صَرَّفَ يُصَرِّفُ تَصْرِيفًا فَهُوَ مُصَرِّفٌ وَصُرِّفَ يُصَرِّفُ تَصْرِيفًا فَهُوَ مُصَرِّفُ الْأَمْرِ مِنْهُ
صَرَّفَ وَالنَّهْيُ عَنْهُ لَا تُصَرِّفُ.

التَّكْذِيبُ وَالْكَذَابُ: کسے را دروغ زن داشتن، التقديم: پیش شد و پیش کردن، التمكن: جائے دادن، التعظیم: بزرگ داشتن، التعجیل: شتابی کردن.

باب سوم: بر وزن تفعُّل چوں التَّقبُّل: پذیرفتن.

تصریفه:

تَقَبَّلَ يَتَقَبَّلُ تَقْبُلاً فَهُوَ مُتَقَبِّلٌ وَتُقَبَّلُ يُتَقَبَّلُ تَقْبُلاً فَهُوَ مُتَقَبِّلُ الْأَمْرِ مِنْهُ تَقَبَّلَ وَالنَّهْيُ عَنْهُ لَا تَقَبَّلُ.

= سوال: بریں تقدیر مثل ابواب سابق کہ حرکت همزه ہائے مصادر آنہا تابع حرکت همزه ماضی باشد بایستی کہ افعال مصدر بفتح الف بودے؟ جواب: اگر افعال بفتح الف بودے ملتبس بوزن جمع گشتی، و آن زشت ست.

همزه ثانی: از جهت اجتماع همزتین افتاد و جو با بر خلاف قیاس؛ زیرا کہ قاعدہ او مل در اصل اء مل بود مقتضی افعال ابدال همزه ثانی بواو است. **تفعیل:** سوال: سبب آوردن باب تفعیل بعد باب افعال چیست؟ جواب: شرکت ہر دو در اکثر خاصیتها مثل: تعدیہ و تصییر و سلب و صیورت، و زیادت یک حرف و موافقت در مضارع معروف در ضم علامت مضارع و کسرہ ما قبل آخر. **صَرَّفَ:** زیادت یک حرف و آن تکرار عین ست.

دروغ زن: دروغ گو و دروغ زن در فارسی بیک معنی ست شیخ سعدی شیرازی می فرماید، شعر:

تو کہ در بند خویشتن باشی عشق بازی دروغ زن باشی

(تورق)

التَّفَكُّهُ: میوه خوردن، التَّلَبُّثُ: درنگ کردن، التَّعَجُّلُ: شتافتن، التَّبَسُّمُ: دندان سفید کردن.
بدانکہ در باب تَفَعَّلُ وَتَفَاعَلُ وَتَفَعَّلُ ہر جاکہ دو تاء در اول کلمہ بہم آیند روان باشد کہ یک تارا حذف کنند.

باب چہارم: بروزن مُفَاعَلَة چوں الْمُقَاتَلَة وَالْقِتَالُ: بایکدیگر کارزار کردن.
آپس میں لڑنا جھگڑنا

تصریفہ:

قَاتِلٌ يُقَاتِلُ مُقَاتَلَةً وَقِتَالًا فَهُوَ مُقَاتِلٌ الْأَمْرُ مِنْهُ قَاتِلٌ
بزیادت الف میان قاء و بین
وَالنَّهْيُ عَنْهُ لَا تُقَاتِلُ.

الْمُعَاقَبَةُ وَالْعِقَابُ: بایکدیگر عذاب کردن، الْمُخَادَعَةُ وَالْخِدَاعُ: فریفتن، الْمُلَازِمَةُ...

التعجل: شتافتن و شتاب کردن ہر دو آمدہ، و دریں جا مراد ثانی ست چہ در "شمس العلوم" گفتہ: تعجل أي عجل، قال الله تعالى: ﴿فَمَنْ تَعَجَّلَ فِي يَوْمَيْنِ فَلَا إِثْمَ عَلَيْهِ﴾ (البقرة: ۲۰۳) و يقال: تعجل منه كذا أي أخذه عاجلاً یعنی دو معنی دارد یکے شتاب کردن، و دیگر از کے چیزے شتاب گرفتن، و ہمیں دو معنی در "تاج" نیز مذکور ست: زیرا کہ در اس می گوید: التَّعَجُّلُ: شتافتن و شتاب شدن. (تورق)

التبسم: بزیادت دو حرف، "تاء" قبل "فاء" و تکرار "عین". **سفید کردن:** چناں خندیدن کہ زیادہ از سفیدی دندان ظاہر نہ شود، در اردو مسکرانا گویند. **ہر جاکہ:** یعنی در مضارع و نہی معروف: زیرا کہ در مجہول اگر تائے اول حذف شود التباس بمعروف لازم آید، و اگر دوم ساقط گردد بمضارع مجہول باب تفعیل و در تفاعل و مفاعلة در تفاعل و فعللة در تفعّل، و ملحق بدحرج در ملحق بدحرج ملتبس شود، و اس روانیست. (اصول)

یک تاء را: یک تاء را حذف کنند بحذف جائز قیاسی مطرد: زیرا کہ در آمدن دو تا متوافق الحریکہ پیہم بر زبان عرب ثقیل است. (شرح اصول) **بایکدیگر عذاب کردن:** باب مفاعلت اگرچہ برائے مشارکت ست، لیکن در لغات چند معنی مشارکت نیست، و معاقبہ منجملہ ہماں لغات است چوں عاقبت اللص معنے عذاب کردم دزد را، پس از دیاد لفظ بایک دیگر کہ دلالت بر معنی مشارکت می نماید شاید کہ سہونا سخ باشد.

فریفتن: بکسر تین بمعنی فریب دادن، کذا فی "الکشف" و در آیت کریمہ: ﴿إِنَّ الْمُنَافِقِينَ يُخَادِعُونَ اللَّهَ﴾ (النساء: ۱۴۲) خداع بمعنی ظاہر کردن خلاف فی القلب است، ہذاں جہت کہ منافقان کفر پنہاں داشتند و ایمان آشکارا کردند.

وَاللَّزَامُ: باہم لازم گرفتن، الْمُبَارَكَةُ: برکت گرفتن بخدائے عزوجل یا بکے یا بچیزے۔
ای پیوستہ بودن با چیزے

باب پنجم: بروزن تفاعل چوں التَّقَابُلُ بایک دیگر رو روشن شدن۔

تصریفہ:

تَقَابُلٌ يَتَقَابَلُ تَقَابُلًا فَهُوَ مُتَقَابِلٌ وَتُقَابِلٌ يَتَقَابَلُ تَقَابُلًا فَهُوَ مُتَقَابِلٌ الْأَمْرُ مِنْهُ تَقَابُلٌ
 وَالنَّهْيُ عَنْهُ لَا تَقَابُلٌ۔

التَّخَافُتُ: بایک دیگر سخن پنہاں گفتن، التَّعَارُفُ: بایک دیگر شناختن، التَّفَاخُرُ: بایک دیگر فخر
یعنی بازیدن کردن۔

امار رباعی نیز بر دو گونه است: یکے مجرد کہ درو حرف زائد نباشد۔ دوم: منشعب کہ درو حرف
 زائد ہم باشد۔ اما آنکہ درو حرف زائد نباشد آنرا یک باب ست، وایں باب لازم و متعدی نیز
 آمدہ ست۔

باب اول: بروزن فعللہ چوں البُعْثَرَةُ: برانگیختن۔

لا تقابل: ازینجائیک تا بسبب اجتماع دو تا بموجب قاعدہ بالاساقط گردید۔ **منشعب:** در بعضے نسخ منشعب کہ لفظ منشعب بتاء ست
 ظاہر اسہو قلم ناسخ باشد؛ چرا کہ زیادت تاء وجہ ندارد۔ (توریق)

یک باب ست: آن را یک باب است۔ سوال برائے رباعی مجرد وجہ بودن یک باب چیست؟ جواب: در رباعی مجرد بسبب
 کثرت حروف کہ موجب ثقل ست فحات را کہ موجب خفت ست اختیار کردند، لیکن چوں توالی اربع حرکات در کلام ایشان
 بسبب ثقل ممنوع است برائے دفع ایں محذور سکون حرف ثانی اختیار کردند، وباقی حروف را بر فتح گذاشتند بریں تقدیر برائے
 رباعی جزیک وزن نباشد مختصراً۔ (توریق) **لازم:** ودر بعضے از نسخ کہ لازمی بیائے نسبت است ظاہر اسہو قلم ناسخ ست؛ زیرا کہ
 فعل خود لازم مے باشد نہ ایں کہ نسبت بہ لازم دارد۔ **باب اول:** چوں رباعی را سوائے یک باب بابے دیگر نیست، پس
 "اول" گفتن درست نہ باشد؛ زیرا کہ اول لا اقل ثانی را خواهد، وہر گاہ ثانی نباشد اول ہم نہ باشد؛ زیرا چہ اولیت و ثانویت از
 مفہومات اضافہ است، پس صواب آں بود کہ بجائے قول "باب اول" بروزن فعللہ و آں فعللہ ست می فرمود۔ (توریق)

تصریفہ:

بَعَثَرُ يُبْعَثِرُ بَعَثَرَةً فَهُوَ مُبْعَثِرٌ الْأَمْرُ مِنْهُ بَعَثَرٌ وَالنَّهْيُ عَنْهُ لَا تُبْعَثِرُ

الدَّحْرَجَةُ: بسیار گردانیدن، الْعَسْكَرَةُ: لشکر ساختن، الْقَنْطَرَةُ: پل بستن، الزَّعْفَرَةُ: رنگ کردن بزعفران.

امار باعی منشعب کہ در و حرف زائد باشد آں نیز بر دو گونه است: یکے آنکہ در و ہمزہ وصل نباشد، و دیگر آنکہ در و ہمزہ وصل باشد، اما آنکہ در و ہمزہ وصل نباشد نیز یک باب است، و ایں باب لازم است، و در قرآن شریف نیامده است.

باب اول: برون تفعلل چوں التَّسْرِبُلُ پیراہن پوشیدن.

در لغت آمده تسربل أي لبس السربال

تصریفہ:

تَسْرِبُلٌ يَتَسْرِبُلُ تَسْرِبُلًا فَهُوَ مُتَسْرِبِلٌ الْأَمْرُ مِنْهُ تَسْرِبُلٌ وَالنَّهْيُ عَنْهُ لَا تَتَسْرِبُلُ

و یک نام ہم درست است

بزیادت تا قبل فاء

التَّبَرُّقُعُ: برقع پوشیدن، التَّمَقُّهُرُ: مقہور شدن، التَّرَنُّدُقُ: زندیق شدن، التَّبَخُّثُرُ: .....

یبعثر: بضم علامت مضارع و کسرہ ما قبل حرف اخیر مضارع معروف. **التسربل:** در لغت آمده تسربل أي لبس السربال.

التبرقع: برقعہ بضم باء و قاف ہر دو، و بفتح قاف نیز جامہ ایست کہ زن روئے خود با آن پوشد، کذا فی "شمس العلوم" و در "صراح" روئے بند زنان و ستور. (توریق)

التمقهر: و در بعضی از نسخ بجائے آل التَّغْشَمُ بتشدید میم واقع است، ایں ہر دو لغت اولاد در کتب معتبرہ لغت یافتہ نمی شود، و اگر یافتہ شدندے از ملحقات دَحْرَج بودندے نہ از دَحْرَج کہ رباعی مزید است زیرا کہ در رباعی مزید فقط تازائد باشد، و ایں جا میم در اول یکے، و اخیر دوم نیز زائد است کہ مجردش قہر و غشم است آرے اگر بجائے التَّغْشَمُ التَّغْشَمُ بمعنی بہ قہر گرفتن چیزے را، و غشم گرفتن بودے بر جا نمودے. **زندیق:** بالکسر جماعتے است از مجوس کہ باری تعالی را دو گویند و غیرہ و غیرہ. (منہ)

التبخثر: بنار و انداز خرامیدن، خرامیدن خود باناز رفتن را گویند، چنانکہ در "موید الفضلاء" و "فرہنگ رشیدی" مصرح است، پس باز دیاد لفظ "ناز" حاجت نباشد، مگر آنکہ بمعنی خرامیدن را از ناز مجرد نمایند، و بمعنی مطلق رفتن گویند، و ایں تجرید فیما بین آنہا بسیار شائع و ذائع است. بریں تقدیر لفظ "باناز" زائد از حاجت و بیکار نباشد. (توریق الشعب حکیم محمد عسکری قنوجی)

بناز خرامیدن. اما آنکہ درو ہمزہ وصل در آید آزاد و باب ست، و آن ہر دو باب لازم ست.

باب اول: بروزن افعللال، چوں ابرنشق: شاد شدن.

تصریفہ:

اِبْرَنْشَقْ يِبْرَنْشَقُ اِبْرَنْشَاقًا فَهُوَ مُبْرَنْشَقُ الْأَمْرِ مِنْهُ اِبْرَنْشَقُ وَالنَّهْيُ عَنْهُ لَا تَبْرَنْشَقُ

الْاِحْرَنْجَامُ: جمع شدن، الْاِبْلِنْدَاخُ: فراخ شدن جاگاہ، الْاِسْلِنَطَاخُ: برقفا خفتن،

در اوقات

الْاِعْرَنْكَاسُ: سیاہ شدن موئے. بدانکہ ایں باب در قرآن شریف نیامده است.

و گرد آمدن

باب دوم: بروزن افعللال چوں الاقشعرار: موئے برتن خاستن.

تصریفہ:

اِقْشَعَرَّ يَقْشَعَرُّ اِقْشَعْرَارًا فَهُوَ مُقْشَعَرُّ الْأَمْرِ مِنْهُ اِقْشَعَرَّ اِقْشَعَرَّ اِقْشَعِرْ وَالنَّهْيُ عَنْهُ لَا تَقْشَعِرْ لَا تَقْشَعِرْ لَا تَقْشَعِرْ.

الْاِقْطِرَارُ: سخت ناخوش شدن، الْاِسْفِتْرَارُ: پراگندہ شدن، .....

الابرنشاق: شاد شدن، و در "قاموس" سوائے ایں معنی دو معنی دیگر نوشته شگوفہ آوردن و شگوفہ داشتن. **الاعرنکاس:** بعین ورائے مملکتین و نون ساکن، و در بعضے نسخ بجائے سیاہ شدہ موئے سیاہ شدہ چیزے نوشته، و ایں سہو ناخ است؛ زیرا کہ معنی اعرنکاس سیاہ شدن چیزے نیست، بلکہ خاص ست بموئے، چنانکہ در کتب معتبرہ لغت مصرح است. (توریق الشعب)

الاقشعرار: بزیادت الف قبل فاء و تکرار لام. **موئے برتن:** و معنی لرزیدن جلد ہم آمدہ است چنانکہ در "قاموس" گوید: اقشعر جلدہ أخذتہ قشعريرة أي رعدة انتهى. و رعدة بکسر الراء را گویند، و از اینجا ست کہ در تفسیر "مواہب علیہ" ذیل آیت کریمہ: ﴿تَقْشَعِرُّ مِنْهُ جُلُودُ الَّذِينَ يَخْشَوْنَ رَبَّهُمْ﴾ (الزمر: ۲۳) یعنی مے لرزد پوست بر تنہائے آنانکہ مے ترسند از پروردگار خود ترجمہ نموده. (توریق الشعب مع زیادة)

اقشعر: بزیادت الف قبل فاء و نون میان عین و لام اول. **ناخوش شدن:** بنا بر آنچه در "صراح" ست، و در "تاج المصاویر" و "شمس العلوم" بمعنی سخت شدن روز و بگریختن، و فراہم آمدن یکے بالائے دیگرے ترجمہ تراکم و تافتن کژدم دم را و جمع کردن کژدم نفس خود را برائے نزدیکی جستن یکے نوشته، وجہ توفیق در معنی مر قوم منشعب موافق "صراح" و معنی اول مر قوم "تاج" و "شمس العلوم" ایں کہ ظاہر سختی روز جزاء در ناخوشی نباشد، لہذا سخت شدن روز را سخت ناخوش شدن تعبیر فرمودہ است.

الإِزْمِهْرَارُ: سرخ شدن چشم، الإِسْمِهْرَارُ: سخت شدن خار، الإِشْمِهْرَارُ: بلند شدن. بدانکه
 این باب در قرآن شریف آمده است، كما قال الله تعالى: ﴿تَقْشَعِرُّ مِنْهُ جُلُودُ الَّذِينَ

يَخْشَوْنَ رَبَّهُمْ﴾ (الزمر: ۲۳).

اما ثلاثی منشعب که ملحق بر بای است نیز بر دو گونه است: یکی آنکه ملحق بر بای مجرد باشد، و دوم
 آنکه ملحق بر بای مجرد نباشد، اما آنکه ملحق بر بای مجرد باشد آنرا هفت باب است.

باب اول: بروزن فعللة بتکرار اللام چون الْجَلْبَبَةُ: چادر پوشیدن.

تصریفه:

جَلْبَبٌ يُجَلْبِبُ جَلْبَبَةً فَهُوَ مُجَلْبِبٌ وَجَلْبِبٌ يُجَلْبِبُ جَلْبَبَةً فَهُوَ مُجَلْبِبٌ الْأَمْرُ مِنْهُ
 جَلْبِبٌ وَالنَّهْيُ عَنْهُ لَا تُجَلْبِبُ.

الشَّمْلَلَةُ: شتافتن، وليس هذا الباب في القرآن.

باب دوم: بروزن فعللة بزيادة النون بين العين واللام چون الْقَلْنَسَةُ: کلاه پوشیدن .....

سرخ شدن چشم: یعنی از خشم؛ زیرا که در "قاموس" چار معنی نوشته: در خشیدن ستاره، سرخ شدن چشم از خشم، ترش کردن
 روئے، سخت شدن سرما. **چادر پوشیدن:** بمعنی لازم بنا بر آنچه در اکثر نسخ واقع است و آن درست نمی نماید بلکه متعدی است چنانکه
 از "قاموس" معلوم می شود؛ زیرا که در "قاموس" تَجَلْبَبَ را مطاوع جَلْبَبَ می آرد، می گوید: جَلْبَبُهُ فَتَجَلْبَبُ، و معنی
 "تجلبب": چادر پوشیدن است چنانکه می آید پس معنی جلببه چادر پوشانیدن باشد. **جلبب:** بضم علامت مضارع و کسره ما قبل آخر
 چنانکه مسبوق شد. (منه) **شتافتن:** دریں جا بمعنی شتاب کردن ترجمه او اسراع است نه بمعنی دویدن؛ زیرا که شمس العلوم می گوید:
 الشَّمْلَلَةُ الإسراع، ومنه ناقة شملال أي سريعة، ودر ترجمه "قاموس" می گوید: شَمْلَلٌ دامن برزود سرعت نمود. (تورایق)

ولیس: یعنی نیست این باب در قرآن مجید. **الْقَلْنَسَةُ:** کلاه پوشیدن در تمام نسخ موجوده منشعب لفظ "پوشیدن" که مطاوع
 پوشانیدن است واقع شده، و این معنی خلاف کتب معتبره لغت است، پس معنی که مصنف نوشته معلوم نیست که از کجا آورده،
 همچنین در معنی جوربة و سرولة و خيعة پائتابه پوشیدن و ازار پوشیدن و پیراهن بے آستین پوشیدن که معانی لازم باشد می
 نویسند، چنانکه می آید، لیکن در کتب معتبره لغت متعدی یافته می شود.

تصریفہ:

قَلَنْسَ يُقَلَنْسُ قَلَنْسَةً فَهُوَ مُقَلَنْسٌ وَقَلَنْسَ يُقَلَنْسُ قَلَنْسَةً فَهُوَ مُقَلَنْسٌ الْأَمْرُ مِنْهُ قَلَنْسٌ
وَالنَّهْيُ عَنْهُ لَا تُقَلَنْسُ.

ولیس فی القرآن.

باب سوم: بروزن فَوَعْلَةً بزيادة الواو بين الفاء والعين چون الْجَوْرَبَةُ: پاستابہ پوشیدن.

تصریفہ:

جَوْرَبٌ يُجَوْرَبُ جَوْرَبَةً فَهُوَ مُجَوْرَبٌ وَجَوْرَبٌ يُجَوْرَبُ جَوْرَبَةً فَهُوَ مُجَوْرَبٌ
الْأَمْرُ مِنْهُ جَوْرَبٌ وَالنَّهْيُ عَنْهُ لَا تُجَوْرَبُ.

الْحَوْقَلَةُ: سخت پیر شدن، ولیس فی القرآن.

باب چهارم: بروزن فَعُولَةً بزيادة الواو بين العين واللام چون السَّرْوَلَةُ: ازار پوشیدن.

تصریفہ:

سَرَوَلٌ يُسَرَوَلُ سَرْوَلَةً فَهُوَ مُسَرَوَلٌ وَسَرَوَلٌ يُسَرَوَلُ سَرْوَلَةً فَهُوَ مُسَرَوَلٌ الْأَمْرُ مِنْهُ
سَرَوَلٌ وَالنَّهْيُ عَنْهُ لَا تُسَرَوَلُ.

ولیس: یعنی نیست ایں باب در قرآن مجید. **الجوربة:** در "تاج" گفته: الْجَوْرَبَةُ جورب پوشانیدن. **الحوقلة:** سخت پیر شدن، و در "تاج" گفته: الْحَوْقَلَةُ وَالْحَيْقَالُ: سخت پیر شدن و عاجز شدن از جماع ظاهر ادو معنی باشد مر حوقله را کہ یکے ازاں مصنف **لے** نوشته، و تمامی معانی لغت نوشتن ضرور نیست و یحتمل کہ مجموع یک معنی باشد یعنی عاجز شدن از جماع بسبب پیری، چنان کہ ایں معنی از عبارت "صحاح" و "شمس العلوم" بفہم ظاہر تر باشد. **ولیس:** و نیست ایں باب در قرآن مجید. **السرولة:** ازار پوشیدن، و فی "التاج" ازار پوشانیدن، قال فی "شمس العلوم": سرولته أي ألبسته السراويل، والسراويل أعجمية والجمع السراويلات، یعنی لفظ "سراويل" عربی الاصل نیست عجمی ست، و جمع او سراويلات است، و در "صراح" گفته: سراويل ازار مذکر و مؤنث ہر دو آمدہ، واحد سراويلات است، يقال: سرولته فتسرول، یعنی ازار پوشانیدم اوراپس ازار پوشید. (توریق الشعب).

الْجَهْوَرَةُ آواز بلند کردن، وليس في القرآن.

باب پنجم: بروزن فَعْلَةٌ بزيادة الياء بين الفاء والعين چوں الْخَيْعَلَةُ: پیراہن بے آستین پوشیدن.
تصریفہ:

خَيْعَلٌ يُخَيْعَلُ خَيْعَلَةٌ فَهُوَ مُخَيْعَلٌ وَخَوْعِلٌ يُخَيْعَلُ خَيْعَلَةٌ فَهُوَ مُخَيْعَلٌ الْأَمْرُ مِنْهُ
خَيْعَلٌ وَالنَّهْيُ عَنْهُ لَا تُخَيْعَلُ.

الْهِيمَنَةُ: گواہ شدن. يقال: إن الهاء فيه مبدلة من الهمزة. الصَّيْطَرَةُ: برگماشته شدن،
وجاء في القرآن كما قال الله تعالى: ﴿لَسْتَ عَلَيْهِمْ بِمُصَيْطِرٍ﴾ (الغاشية: ۲۲). بدانکہ
خَوْعِلٌ در اصل خَيْعَلٌ بود، از جهت ضمہ ما قبل یاء واو گشت، خَوْعِلٌ شد.

باب ششم: بروزن فَعْلَةٌ بزيادة الياء بين العين واللام، چوں الشَّرِيفَةُ: افرونی بر گہائے
کشت بریدن.

تصریفہ:

شَرِيفٌ يُشْرِيفُ شَرِيفَةٌ فَهُوَ مُشْرِيفٌ وَشُرَيْفٌ يُشْرِيفُ شَرِيفَةٌ فَهُوَ مُشْرِيفٌ
الْأَمْرُ مِنْهُ شَرِيفٌ وَالنَّهْيُ عَنْهُ لَا تُشْرِيفُ.

ولیس: ونیست ایں باب در قرآن مجید. **الخَيْعَلَةُ:** پیراہن بے آستین پوشانیدن. و در "تاج" گفتہ: پیراہن بے آستین
پوشانیدن. و در "صراح" گفتہ: خَيْعَلٌ پیراہن بے آستین خَيْعَلَةُ پوشانیدن آن، ازیں ہمہ معلوم شد کہ بجائے پوشیدن پوشانیدن
باید. **يقال:** گفتہ می شود بدرستیکہ ہاء در "ہيمنہ" بدل ہمزہ آمدہ است. در "شمس العلوم" مے گوید: کہ قائل ایں قول محمد بن
یزید است، چوں ایں قول پسندیدہ مصنف نیست، لہذا از لفظ یقال صیغہ مجہول کہ برائے تمریض مے آید اشارت بضعف آن مے
فرماید نزدش ایں ہاء اصلی است. (ت) **الصَّيْطَرَةُ:** بصاد مملتہ موافق اکثر نسخ، و در بعضے بسین است، و معنی ہر دو یکے است.

وجاء: یعنی در قرآن مجید آمدہ ست چنانکہ فرمود خدائے تعالیٰ: نیستی برایشاں گماشتہ شدہ. **بِمُصَيْطِرٍ:** بصاد و سین ہر دو آنرا
گویند کہ برگماشتہ باشند اور ابرکے تا مطلع و متعدد احوال او باشد، و افعال و احوال او را نگاشتہ باشد ماخوذ است از سطر بمعنی نوشتن.

الْجَزِيْلَةُ زُراندودن، وليس في القرآن.

باب ہفتم: بر وزن فَعْلَاةً بزيادة الألف المبدلة من الياء بعد اللام چوں: الْقَلْسَاةُ کلاه پوشیدن اصله قَلْسِيَّةٌ فانقلبت الياء ألفاً لتحركها وانفتاح ما قبلها.
تصریفه:

قَلْسِي يُقَلْسِي قَلْسَاةً فَهُوَ مُقَلْسِي قَلْسَاةً فَهُوَ مُقَلْسِي الأَمْرُ مِنْهُ قَلْسٍ
وَالنَّهْيُ عَنْهُ لَا تُقَلْسِ.

الْجَعْبَاءُ: افگندن، وليس في القرآن. يُقَلْسِي در اصل يُقَلْسِي بود ضمّه، بر ياء و شوار داشته ساکن کردند يُقَلْسِي شد، مُقَلْسٍ در اصل مُقَلْسِي بود، ضمّه بر ياء و شوار داشته ساکن کردند، التقاء ساکنین شد میان ياء و تنوین، یا افتاد مُقَلْسٍ شد، وَقَلْسِي بر اصل خود ست، يُقَلْسِي در اصل يُقَلْسِي بود ياء متحرک ما قبلش مفتوح ياء الف گشت يُقَلْسِي شد، مُقَلْسِي در اصل مُقَلْسِي بود ياء را از جهت فتحه ما قبل بالف بدل کردند، التقاء ساکنین شد میان الف و تنوین، الف افتاد مُقَلْسِي شد، قَلْسٍ در اصل قَلْسِي بود، ياء بعلامت جزمی افتاد قَلْسٍ شد، لَا تُقَلْسِ در اصل لَا تُقَلْسِي بوده است، اینجا نیز ياء بعلامت جزمی افتاد لَا تُقَلْسٍ شد.

الجزيلة: در کتب معتبره لغت بحیم ورائے مملته یافته می شود بمعنی بردن و برداشتن، در "قاموس" گوید: جزيل الثراب سفاه بیده یعنی برو یا گل برداشت بدست خود، نه بزائے معجمه بمعنی زر اندودن چنانکه در کتاب است شاید بزائے معجمه بمعنی زر اندودن در نظر مصنف گذشته باشد. **وليس في القرآن:** ونیست این باب در قرآن شریف. (مولوی محمد عسکری)
کلاه پوشیدن: دریں جاہم بجائے پوشیدن پوشانیدن باید، و وجہش مکرر گذشت.

فانقلبت: یعنی بسبب متحرک بودنش و فتحه ما قبل خود بالف بدل گردید. (قنوجی) **وليس في القرآن:** ونیست این باب در قرآن مجید. **ياء الف گشت:** اورا بالف بدل کردند. (مولوی حکیم سید محمد عسکری قنوجی عم فیضہ)

اما آنکه ملحق رباعی منشعب باشد آن نیز بر دو گونه ست: یکے آنکه ملحق به تَدَخْرَج باشد، دوم آنکه ملحق به اَحْرَنْجَم باشد، اما آنکه ملحق به تَدَخْرَج باشد آنرا هشت باب ست.

باب اول: بروزن تَفَعَّلُ بزيادة التاء قبل الفاء وتكرار اللام، چون التَّجَلَّبُ: چادر پوشیدن. تصریفه:

تَجَلَّبَ يَتَجَلَّبُ تَجَلَّبًا فَهُوَ مُتَجَلِّبٌ الْأَمْرُ مِنْهُ تَجَلَّبٌ وَالنَّهْيُ عَنْهُ لَا تَجَلَّبُ

التَّغَبُّرُ: گرد آلوده شدن، وليس في القرآن.

باب دوم: بروزن تَفَعَّلُ بزيادة التاء قبل الفاء، والنون بين العين واللام، چون التَّقَلُّسُ: کلاه پوشیدن.

تصریفه:

تَقَلَّسَ يَتَقَلَّسُ تَقَلَّسًا فَهُوَ مُتَقَلِّسٌ الْأَمْرُ مِنْهُ تَقَلَّسٌ وَالنَّهْيُ عَنْهُ لَا تَقَلَّسُ

وليس في القرآن.

باب سوم: بروزن تَمَفَّعُلُ بزيادة التاء والميم قبل الفاء، چون التَّمَسُّكُنُ: حالت خواری پیدا کردن.

بر دو گونه: اے بر دو نوع است. **لا تَجَلَّبُ:** بخذف یث تاء هم درست است و هم چنین در ابواب آکنده. **التَّغَبُّرُ:** در بعضی از نسخ بجائے التَّغَبُّرُ التصعيب: گراں شدن، و در بعضی التصغیر: گرد آلوده شدن، و در بعضی التمعیر: آلوده شدن واقع ست، و همه درست نیست؛ زیرا که اولین در کتب معتبره لغت یافته نمی شود، و ثالث بر تقدیر ثبوت رباعی مزید ست نه ثلاثی ملحق رباعی. (توریق الشعب بتغییر) **التَّمَسُّكُنُ:** حالت خواری پیدا کردن، و در بعضی نسخ معنی آن مسکین شدن و در بعضی بجائے خویش بودن، و در بعضی در جائے قرار گرفتن، و هر سه درست است؛ زیرا که مسکین آنست که هیچ ندارد، یا آنچه با و کافی بود نداشته باشد، یا آنکه او را فقر از حرکت و قوت باز داشته باشد و خوار و حقیر، پس معنی سوم مسکین ملزوم بجائے خویش بودن در جائے قرار گرفتن است. (التوریق)

تصریفه:

تَمَسْكَنْ يَتَمَسْكَنْ تَمَسْكُنَا فَهُوَ مُتَمَسِكٌ الْأَمْرُ مِنْهُ تَمَسْكَنْ وَالنَّهْيُ عَنْهُ لَا تَتَمَسْكَنْ

الْتَمَنَدُلُ: مسح کردن دست بمندیل، يقال: تَمَنَدَل الرجل إذا مسح بيده المنديل. اعلم أن هذا الباب شاذ، بل من قبيل الغلط على توهم الميم أصلاً.

باب چهارم: بر وزن تَفَعَّلَ بزيادة التاء قبل الفاء وبعد اللام، چون التعفرة: عفریت شدن يقال: تعفرت الرجل إذا صار عفریتا أي خبیثا.

تصریفه:

تَعَفَّرَتْ يَتَعَفَّرُ تَعَفَّرَتَا فَهُوَ مُتَعَفِّرٌ الْأَمْرُ مِنْهُ تَعَفَّرَتْ وَالنَّهْيُ عَنْهُ لَا تَتَعَفَّرُ

اعلم أن هذا المثل غریب، وليس في القرآن.

باب پنجم: بر وزن تَفَوَّعَلَ بزيادة التاء قبل الفاء والواو بین الفاء والعین، چون التَّجَوَّرُ: پاستابه پوشیدن.

تَمَنَدَل: گفته می شود: تَمَنَدَل الرجل وقتی که مسح کند مرد بدست خود مندیل را. (منه) **الْمندیل:** بمعنی دستار خواں و هر چه بوسی مسح کرده شود. **اعلم:** بدانکه بتحقیق این باب خلاف استعمال است، بلکه از قبیل غلط است بر تقدیر و هم کردن میم از حروف اصلی، یعنی و هم کردن میم را فاء کلمه، و حالانکه آن زائد است. سوال: وجه شدوذ این باب چیست؟ جواب: بودن الحاق در اول کلمه؛ زیرا که الحاق در آخر کلمه باشد چنانکه در کلام مصنف قریب ترمی آید. سوال: وجه توهم کردن میم اصلی چیست؟ جواب: نه بودن زیادت حرف در اول کلمه برائے الحاق. سوال: از باب غلط چراست با اینکه تَمَنَدَل و تَمَدَّرع بمعنی درع پوشیدن، و تَمَغْفَر بمعنی مغفور چیدن، و تَمَنَطَّق بمعنی منطقه بستن، و تَمَسَّلَم بمعنی نامیده شدن به مسلم در کلام عرب آمده است. جواب: لغات مذکوره در کلام فصحاء بدون میم آمده اند، و معتبر کلام فصحاء است. (منه)

شاذ: زیرا که الحاق در اول کلمه نباشد و اینجا در اول کلمه واقع شد. (منه) **عَفَرِیت شدن:** عفریت با لکسر بغایت رسانیده هر چیز و مرد در گذرنده در امور و رسا، و مبالغه کننده در ارا و زیرک، و دیو قوی هیکل، و مرد خبیث، و سخت گریز. **یقال:** گفته می شود: تعفرت الرجل هرگاه عفریت شود یعنی خبیث. **هذا المثل:** بدانکه بتحقیق این مثال نادرست و نیست در قرآن مجید.

تصریفہ:

تَجَوَّرَبُ يَتَجَوَّرَبُ تَجَوَّرَبًا فَهُوَ مُتَجَوَّرَبٌ الْأَمْرُ مِنْهُ تَجَوَّرَبٌ وَالنَّهْيُ عَنْهُ لَا تَتَجَوَّرَبُ

التَّكَوَّرُ بسیار شدن، وليس في القرآن.

باب ششم: بر وزن تَفَعُّوْلُ بزيادة التاء قبل الفاء والواو بين العين واللام چوں: التسرول ازار پوشیدن.

تصریفہ:

تَسْرُوْلٌ يَتَسْرُوْلُ تَسْرُوْلًا فَهُوَ مُتَسْرُوْلٌ الْأَمْرُ مِنْهُ تَسْرُوْلٌ وَالنَّهْيُ عَنْهُ لَا تَتَسْرُوْلُ

التدهور: گذشتن شب، وليس في القرآن.

باب هفتم: بر وزن تَفْعِيْلُ بزيادة التاء قبل الفاء، والياء بين الفاء والعين چوں: التَّخْيِلُ پیراهن بے آستین پوشیدن.

تصریفہ:

تَخْيِلٌ يَتَخْيِلُ تَخْيِلًا فَهُوَ مُتَخْيِلٌ الْأَمْرُ مِنْهُ تَخْيِلٌ وَالنَّهْيُ عَنْهُ لَا تَتَخْيِلُ

التعير: بے سامان شدن، التشيطن: نافرمانی کردن. بدانکه این باب در قرآن شریف نیامده است.

التَّكَوَّرُ: بسیار شدن، این معنی بر حسب "تاج" است. و در "صحاح" و "شمس العلوم" گرد بسیار شدن نوشته.
ازار پوشیدن: و در بعضی از نسخ بجائے پوشیدن پوشانیدن واقع است، و آن سهواست؛ زیرا که تسرول مطاوع سرول و معنی سرولة ازار پوشانیدن است، پس تسرول ازار پوشیدن باشد. **التخييل:** این معنی موافق کتب معتبره لغت است.
بے سامان شدن: این معنی از کتب لغت معتبره ثابت نیست. در "منتهی الارب" است، التعير: سبک و بدکار گردیدن زن و زنا نمودن. (مولوی حکیم سید محمد عسکری قنوجی عم فیضه) **التشيطن:** در "منتهی الارب" بمعنی دیو شدن نافرمانی و سرکش گردیدن است.

باب ہشتم: بر وزن تَفَعَّلِ بزيادة التاء قبل الفاء والياء بعد اللام کہ در اصل تَفَعَّلِي بوده است، ضمہ لام را بکسرہ بدل کردند برائے موافقت یاء، پس ضمہ بر یاء و شوار داشته، ساکن کردند، التقاء ساکنین شد میان یاء و تنوین، یاء افتاد تَفَعَّلِ شد، چون التقلسی: کلاه پوشیدن. **تصریفہ:**

تَقَلَّسَى يَتَقَلَّسَى تَقَلَّسِيًّا فَهُوَ مُتَقَلَّسٌ الْأَمْرُ مِنْهُ تَقَلَّسَ وَالنَّهْيُ عَنْهُ لَا تَتَقَلَّسَ

وليس في القرآن.

بدانکہ زیادت تاء در اول ایں ابواب برائے الحاق نیست، بلکہ برائے معنی مطاوعت ست، چنانکہ در تذرج بود؛ زیرا کہ الحاق زیادت حروف در اول کلمہ نیامده است. اما آنکہ ملحق بہ احرانجم باشد دو باب ست، و ایں ہر دو باب در قرآن شریف نیامده است.

باب اول: بر وزن افعللال بزيادة همزة الوصل قبل الفاء والنون بعد العين وتكرار اللام، چون الإقْعِنْسَاسُ: سخت واپس شدن.

التقلسی: یاء در اینجا ساقط نشد کہ علت سقوط یعنی اجتماع ساکنین موجود نیست، چرا کہ یاء اگرچہ ساکن موجود است، لیکن تنوین کہ ساکن دوم بود بسبب الف و لام نیامد. **تَقَلَّسِيًّا:** یاء در اینجا ہم نیفتاد؛ زیرا کہ التقاء ساکنین یافتہ نمی شود چہ یاء مفتوح است، پس از یک ساکن کہ تنوین ست چگونه یا حذف خواهد شد. **مطاوعت ست:** و آں در لغت بمعنی فرمانبرداری کردن و سازداری نمودن باد دیگرے، و نزد نجات آمدن فعلے پس فعلے برائے دلالت بر پذیرفتن مفعول فعل اول کہ فاعل فعل ثانی ست اثر فاعل فعل اول را، و مطاوع گاہے متعدی باشد چنانکہ فتعلمہ در قول علمت زیذا الفقه فتعلمہ یعنی بیاموزانیدم زید را فقہ، پس بیاموخت آنرا از قول "فتعلمہ" معلوم شد کہ زید کہ مفعول فعل اول ست و فاعل فعل ثانی اثر فاعل فعل اول یعنی آموختن فقہ را پذیرفتہ، و گاہ لازم بود چون: جلبیتہ فتجلبب، یعنی چادر پوشانیدم او را، پس چادر پوشیدن قولہ: "فتجلبب" دلالت کرد بر ایں کہ مفعول فعل اول کہ فاعل فعل ثانی ست اثر فاعل فعل اول کہ چادر پوشیدن باشد پذیرفتہ، پس آنچہ مشہور ست کہ لزوم بمطاوع لازم باشد خلاف تحقیق است. چنانکہ از "جابر بردی" و غیرہ معلوم می شود. (مولوی سید محمد عسکری قنوجی)

تصریفه:

إِقْعَنْسَسَ يَقْعَنْسِسُ إِقْعَنْسَاسًا فَهُوَ مُقْعَنْسِسٌ الْأَمْرُ مِنْهُ إِقْعَنْسِسٌ وَالنَّهْيُ عَنْهُ لَا تَقْعَنْسِسُ

الإِعْرَنْكَاكُ: سیاه شدن موئے.

باب دوم: بر وزن اِفْعِلَاء بزيادة همزة الوصل قبل الفاء والنون بين العين واللام والياء بعد اللام چوں اِسلَنْقَاء: ستان باز خفتن. بدانکه اِسلَنْقَاء در اصل اِسلَنْقَائِي بوده است، یاء بعد الف افتاد پس همزه گشت اسلنقاء شد.

تصریفه:

إِسْلَنْقَى يَسْلَنْقِي إِسْلَنْقَاءً فَهُوَ مُسْلَنْقٌ الْأَمْرُ مِنْهُ إِسْلَنْقٌ وَالنَّهْيُ عَنْهُ لَا تَسْلَنْقُ

الاسرنداء غلبه کردن خواب بر مردم.

بدان - أَلْحَقَكَ اللَّهُ تَعَالَى بِالصَّالِحِينَ - که الحاق در لغت بمعنی رسیدن و در رسانیدن ست، و در اصطلاح اهل صرف آنست که در کلمه حرفی زیاده کنند تا آن کلمه بر وزن کلمه دیگر شود، از برائے آنکه معامله که با ملحق به کرده شود با ملحق نیز کرده آید، و شرط الحاق آنست که مصدر ملحق به موافق باشد نه مخالف.

ت

ستان باز خفتن: [در هندی چت سونا،] بکسر سین بر پشت خفتن، و این معنی موافق است مر "تاج المصادر" و "قاموس" را؛ چه در "تاج" ترجمه اسلنقاء: بستان خفته و ستان خفتن به یک معنی ست. و در "قاموس" نیز اسلنقاء مفسر بهماں تفسیر است که در "تاج" است و ستان بکسر و تائے فوقانی در "فرهنگ رشیدی" بمعنی به پشت باز افتاده نوشته. و در "مؤید الفضلاء" بر پشت افتاده باشد. و در "برهان قاطع": بر پشت خوابیده آمده. **أَلْحَقَكَ اللَّهُ:** شامل گرداند ترا خدائے برتر با نیکوکاران.

نیز کرده آید: مثل تکیس و تصغیر در اسماء و درستی وزن و جمع و غیره در افعال. فتا سئل (مولوی حکیم سید محمد عسکری قنوجی عم فیض الحلی) **و شرط الحاق:** و از اینجا ست که جلب را ملحق بدحرج گویند که مصدرش یعنی جلبه موافق دحرجه است، و أخرج و صرف و قاتل را ملحق بدحرج نه گویند؛ زیرا که مصادر اینها إخراج و تصریف و مقاتلة است موافق دحرجه نیست.

منشعب منظوم

بعد حمد خدا و نعمت رسول
 فعل زال رو که از حروف اصول
 موجزش می کنم به نظم بیا
 هر یک ایں دو قسم را اے یار
 پس ثلاثی مجرد ست دو قسم
 مطرد شد به پنج باب علم
 شاذ را نیست زائد از سه باب
 پس ثلاثی مزید را شان نیست
 غیر ملحق تو اولاً بنگر
 یاء نیاید تو بعد از ین در یاب
 اجتناب ست و دیگر استنصار
 باز اخشوشن ست و افعوال
 نهم اطهر آمد آں بے فصل
 پنج باب است اولین اِکرام
 چار میں را مقاتلة بشمار
 پس رباعی مجرد از زائد
 بر دو گونه مزید فیه بداں
 گوش کن از من ظلوم و جهول
 شد مرکب دو نوع شد منقول
 یک ثلاثی دگر رباعی داں
 چوں مجرد مزید فیه شمار
 مطرد و شاذ داں تو آں را اسم
 نصر و ضرب و سمع و فتح و کرم
 حسب و فضل ست کاد هم در یاب
 رباعی ست ملحق و یا نیست
 همزه وصل آیدش بر سر
 کان در آید از و بود نه باب
 انفطار احمرار و احمیرار
 هشتم اناقل اے جواں در حال
 دانکه ناید بروز همزه وصل
 باز تکریم پس تقبل از بر دار
 پنج میں شد تقابل از بردار
 غیر یک باب بعثرة ناید
 یک مع حرف وصل یک بے آں

لیک آں قسم اولین اے یار
 دو میں قسم را تو اے دلبر
 پس ثلاثی مزید فیہ کہ او
 چوں رباعی مجرد است و مزید
 آنکہ ملحق ازاں مجرد راست
 جلبب قلنس تو جوروب داں
 ہفت میں ز اں ہمہ بود قلسات
 آنکہ ملحق تدحرج گشت
 التجلبب و گر تقلنس خواں
 پس تجوروب ہم از تسرول گو
 داں کہ ملحق بود بہ احرنجام
 بعد خوض تمام واستقراء
 بہر تیسیر حفظ وضبط تمام
 باب احرنجم است واقشعرار
 غیر باب تدحرج مشمر
 بابرباعی ست ملحق از وے گو
 ملحقش نیز بر دو قسم گزید
 ہست بر ہفت باب بے کم و کاست
 سرولہ خیعلة و شریف خواں
 ملحقات مزید گویم بات
 جملہ ابواب آں بیاید ہشت
 پس تمسکن و گر تعفرت داں
 پس تخیل تقلس اے خوشخو
 بر دو بابش کنیم ختم کلام
 آمد اقعنسس واسلنقاء
 کردمش نظم با دعا و سلام

یادداشت

یادداشت

مكتبة البشير

المطبوعة

ملونة كرتون مقوي		ملونة مجلدة	
السراجي	شرح عقود رسم المفتي	(٧ مجلدات)	الصحيح لمسلم
الفوز الكبير	متن العقيدة الطحاوية	(مجلدين)	الموطأ للإمام محمد
تلخيص المفتاح	المراقبة	(٣ مجلدات)	الموطأ للإمام مالك
دروس البلاغة	زاد الطالبين	(٨ مجلدات)	الهداية
الكافية	عوامل النحو	(٤ مجلدات)	مشكاة المصابيح
تعليم المتعلم	هداية النحو	(٣ مجلدات)	تفسير الجلالين
مبادئ الأصول	إيساغوجي	(مجلدين)	مختصر المعاني
مبادئ الفلسفة	شرح مائة عامل	(مجلدين)	نور الأنوار
هداية الحكمت	المعلقات السبع	(٣ مجلدات)	كنز الدقائق
	شرح نخبة الفكر	تفسير البيضاوي	التيان في علوم القرآن
	هداية النحو (مع الخلاصة والتمارين)	الحسامي	المسند للإمام الأعظم
	متن الكافي مع مختصر الشافي	شرح العقائد	الهدية السعيدية
	رياض الصالحين (غير ملونة مجلدة)	أصول الشاشي	القطبي
		نفحة العرب	تيسير مصطلح الحديث
		مختصر القدوري	شرح التهذيب
		نور الإيضاح	تعريب علم الصيغة
		ديوان الحماسة	البلاغة الواضحة
		المقامات الحريرية	ديوان المتنبي
		آثار السنن	النحو الواضح (ابتدائي، ثانوي)

ستطبع قريبا بعون الله تعالى

ملونة مجلدة / كرتون مقوي

الجامع للترمذي	الصحيح للبخاري
	شرح الجامي

Book in English

Tafsir-e-Uthmani (Vol. 1, 2, 3)
 Lisaan-ul-Quran (Vol. 1, 2, 3)
 Key Lisaan-ul-Quran (Vol. 1, 2, 3)
 Al-Hizb-ul-Azam (Large) (H. Binding)
 Al-Hizb-ul-Azam (Small) (Card Cover)

Other Languages

Riyad Us Saliheen (Spanish)(H. Binding)
 Fazail-e-Aamal (German)(H. Binding)
 Muntakhab Ahdees (German) (H. Binding)
To be published Shortly Insha Allah
 Al-Hizb-ul-Azam(French) (Coloured)

مکتبہ ایشیائی

طبع شدہ

رنگین مجلد

تیسیر المنطق	فارسی زبان کا آسان قاعدہ	تفسیر عثمانی (جلد ۲)
تاریخ اسلام	علم الصرف (اولین، آخرین)	خطبات الاحکام لجمععات العام
بہشتی گوہر	تسہیل المبتدی	حصن حصین
فوائد مکبہ	جوامع الکلم مع چہل ادعیہ مسنونہ	الحزب الاعظم (مینی کی ترتیب پر مکمل)
علم النحو	عربی کا معلّم (اول، دوم، سوم، چہارم)	الحزب الاعظم (ہفتے کی ترتیب پر مکمل)
جمال القرآن	عربی صفوة المصادر	لسان القرآن (اول، دوم، سوم)
نحو میر	صرف میر	معلّم الحجاج
تعلیم العقائد	تیسیر الابواب	فضائل حج
سیر الصحابیات	نام حق	خصائل نبوی شرح شمائل ترمذی
کریم	فصول اکبری	تعلیم الاسلام (مکمل)
پندنامہ	میزان و منشعب	بہشتی زیور (تین حصے)
پنج سورۃ	نماز مدلل	بہشتی زیور (مکمل)
سورۃ یس	نورانی قاعدہ (چھوٹا/ بڑا)	
آسان نماز	عم پارہ درسی	
منزل	عم پارہ	
	تیسیر المبتدی	

کارڈ کور / مجلد

فضائل اعمال	اکرام مسلم
منتخب احادیث	مفتاح لسان القرآن (اول، دوم، سوم)

زیر طبع

مکمل قرآن حافظی ۱۵ سطری
بیان القرآن (مکمل)

رنگین کارڈ کور

آداب المعاشرت	حیات المسلمین
زاد السعید	تعلیم الدین
جزاء الاعمال	خیر الاصول فی حدیث الرسول
روضۃ الادب	الحجامہ (پچھنا لگانا) (جدید ایڈیشن)
آسان اصول فقہ	الحزب الاعظم (مینی کی ترتیب پر) (مجمعی)
معین الفلسفہ	الحزب الاعظم (ہفتے کی ترتیب پر) (مجمعی)
معین الاصول	عربی زبان کا آسان قاعدہ